अमृतकुंभ

हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिर

अमृत महोत्सवी वर्ष

युगाब्द ५११९/इ.स.२०१७-२०१८

स्मरणिका

To
The Legal Profession in Grateful Recognition of their Warm Appreciation and Support

Late Shri V. V. Chitaley
Founder

We draw immense inspiration from his life and seek to expand his dreams for mutual growth.

AIR

· JOURNALS · PUBLICATIONS · COMMENTARIES · TEXT BOOKS · DIGESTS ·
· READY RECKONER · AIR MANUAL · BARE ACTS · LEGAL SOLUTIONS ·
· LEGAL DATABASES

ALL INDIA REPORTER · AIR LAW ACADEMY & RESEARCH CENTRE · AIR Infotech · AIR ACTIVE CLUB · AIR INFOTECH SERVICES · AIR Café · AIR IT VISION

ALL INDIA REPORTER PVT. LTD.
Congress Nagar, NAGPUR - 440012. (M.S.)
Website : www.airwebworld.com, Email : support@airwebworld.com

अमृतकुंभ

हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिर

अमृत महोत्सवी वर्ष
युगाब्द ५११९/इ.स.२०१७-२०१८

संपादक मंडळ
प्रकाश एदलाबादकर
सुधीर पाठक
डॉ. सौ. विजया विलास जोशी
डॉ. सौ. हंसश्री सतीश मराठे

प्रकाशक : हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिर
इंदिरा निवास, धंतोली, नागपूर - १२

ई-मेल : hdsmngp@gmail.com
वेब साईट : www.hindudharmasankriti.org

संपर्क : गुरूनाथ नारायण भागवत
अध्यक्ष
फोन नं. ९४२२१०२३९१

मुद्रक : मुद्राशिल्प ऑफसेट प्रिंटर्स
बजाज नगर, नागपूर.

आदरांजली

श्री वामन वासुदेव चितळे
उपाध्य
अप्पासाहेब चितळे
जन्म : २५ / ७ / १८८५ मृत्यू : ११ / ३ / १९७१
संस्थापक
हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिर

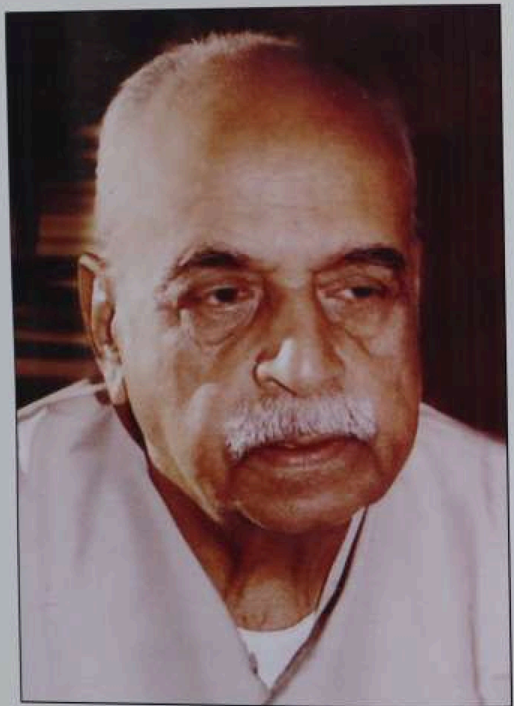

मोरेश्वर नीळकंठ उपाख्य मोरोपंत पिंगळे
(भूतपूर्व अध्यक्ष)

हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिर
अमृत महोत्सवी वर्ष

हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिर

विद्यमान कार्यकारिणी

श्री. गुरुनाथ (बापू) भागवत
अध्यक्ष

ॲड. श्री. राजेश दामले
सचिव

श्री. मंगेश श्रीराम जोशी
सहसचिव

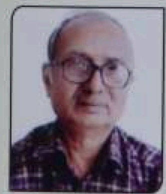

श्री. बाबा गुळकरी
कोषाध्यक्ष

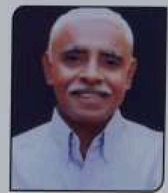

श्री. धनंजय वैद्य
सदस्य

श्री. हरीष हरकरे
सदस्य

श्री. प्रसन्न चितळे
सदस्य

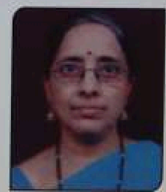

डॉ. सौ. हंसश्री मराठे
सदस्य

HINDU DHARMA-SANSKRITI MANDIR

MEMORANDUM OF ASSOCIATION

According to the Societies Registartion Act, XXI of 1860.

Name :— Hindu Dharma-Sanskriti Mandir.

Object :—The object of the Mandir is the promotion and advancement of spiritual teaching of the Hindu Religion in a wide sense and the maintenance of the doctrines on which it rests and the observances that serve to promote it.

MEMBERS OF GOVERNING BODY.

Name	Occupation	Address
1. Sir M. V. Joshi	Advocate	Amraoti (President).
2. Mr. V. V. Chitaley	Advocate	23 Hamam Street, Fort Bombay.
3. Mr. D. D. Datar	Advocate	Craddock Town, Nagpur.

We the signatories to the Memorandum of Association are desirous of being formed into a Society under Act XXI of 1860.

Signatures	Occupation & address	Witness
1. M. V. Joshi	Advocate, Amraoti	K. A. Datir.
2. V. V. Chitaley	Advocate, 23 Hamam Street, Fort, Bombay.	G. S. Abhyankar.
3. J. S. Tamhankar	Agent, Congress Nagar, Nagpur.	M. R. Hardikar.
4. D. D. Datar	Advocate, Dhantoli Nagpur.	K. A. Datir.
5. D. V. Chitaley	Advocate, Nagpur.	K. A. Datir.
6. V. M. Kulkarni	Advocate, 18 Dinga Singh Nisbet Road, Lahore.	K. A. Datir.
7. D. G. Ranade	Superintendent, A. I. R. Press, Nagpur.	K. A. Datir.

17-3-42.

Clauses added (to the object clause by the special Resolution passed and confirmed in the meetings dated 26-7-47 and 30-8-47.)

"And the spread of those religious and spiritual teachings by establishing libraries, circulating pamphlets, articles and books, and by delivering lectures etc.

"And investigation of the causes that led to the decline of the Hindu Culture and prosperity with a view to remove those causes and make the Hindu Society spiritually progressive and materially prosperous ;

"and, to employ, engage or otherwise aid the research workers carrying on the said investigation by payment or award of salaries, rewards and scholarships and to provide them with the facilities for reading by maintaining libraries or securing them admission in other libraries and to enable them to conduct field-work or other research work for the collection of data for the said investigation."

हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिराच्या कार्यकारिणीतील पूर्व पदाधिकारी व सदस्यांची यादी

क्र.	नाव	पद
१	श्री. मोरोपंत नीळकंठ पिंगळे	अध्यक्ष
२	श्री. हर्षराज काळे	अध्यक्ष
३	श्री. प्र. मु. सकदेव (बाळासाहेब)	अध्यक्ष
४	श्री. अनंतराव भिडे	कार्याध्यक्ष
५	श्री. एस. एम. टेऊस्कर	कार्यकारी विश्वस्त
६	श्री. जे. पी. पेंडसे	कार्यकारी विश्वस्त
७	श्री. डी. एन. पिंगळे	कार्यकारी विश्वस्त
८	श्री. शारदराव हरदास	सचिव
९	श्री. धनंजय माधव वैद्य	सचिव
१०	श्री. विनायकराव खेर	कोषाध्यक्ष
११	श्री. वि. ह. मुंजे	कोषाध्यक्ष
१२	श्री. विजयराव रानडे	कोषाध्यक्ष
१३	श्री. एस. व्ही. पुणताबेकर	सदस्य
१४	श्री. वाय. आर. दाते	सदस्य
१५	श्री. वि. के. पाळेकर (अप्रबुद्ध)	सदस्य
१६	श्री. एस. डी. पेंडसे	सदस्य
१७	श्री. आर. के. पेंडसे	सदस्य
१८	श्री. विश्वनाथ पूर्णचंद्र बुटी (आप्पासाहेब)	सदस्य
१९	श्री. जि. एस. अभ्यंकर	सदस्य
२०	श्री. प्र. व. टालाटुले (बाबासाहेब)	सदस्य
२१	श्री. वी. बी. वर्तक	सदस्य
२२	श्री. विनायकराव फाटक	सदस्य
२३	श्री. किशाभाऊ गोखले	सदस्य
२४	श्री. पंडित पिंपळकर	सदस्य
२५	श्री. सुनील पांढरीपांडे	सदस्य
२६	श्री. विश्वास बक्षी	सदस्य
२७	श्री. विनायक (नितीन) आयचित	सदस्य
२८	मा. श्री. मोहन मधुकरराव भागवत	विशेष निमंत्रित
२९	मा. श्री. सुरेशराव केतकर	विशेष निमंत्रित
३०	श्री. सुरेश दत्तात्रय देशपांडे	निमंत्रित सदस्य
३१	श्री. श्रीरामजी जोशी	निमंत्रित सदस्य
३२	श्री. विलासजी फडणीस	निमंत्रित सदस्य
३३	श्री. राम हरकरे	निमंत्रित सदस्य

हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिर

अमृत महोत्सव समिती

अध्यक्ष : श्री. मा.गो. वैद्य,

उपाध्यक्ष : श्री. राजेश लोया, सौ. वंदना लाखाणी

सचिव : श्री. मंगेश जोशी

सहसचिव : श्री. श्रीरंग जोशी

सदस्य

पू. सद्गुरूदास महाराज, सौ. कांचन गडकरी, खा. अजय संचेती, आ. प्रा. अनिल सोले, डॉ.श्री. म. रा. जोशी, श्री. सुधीर पाठक, डॉ. श्री. चंद्रगुप्त वर्णेकर, श्री. विश्राम जामदार, श्री. सत्यनारायण नुवाल, भन्ते रावजी पिंडक, श्री. रवीन्द्र कासखेडीकर, श्री. नाना आखरे, डॉ. श्री. राजाभाऊ शिलेदार, श्री. यशवंत (नाना) खरे, डॉ. श्री. कुमार शास्त्री, श्री. संजय जयनारायण, श्री निखिल मुंडले, श्री. रमेश मंत्री, श्री. नन्दकिशोर सारडा, डॉ. श्री. पंकज चांदे, श्री. अभिराम देशमुख, श्री. संजय भेंडे, श्री. आशुतोष शेवाळकर, श्री. विवेक घळसासी, श्री. हरजितसिंग बग्गा, श्री. निखिल कुसुमगर, डॉ. श्री. तपन चक्रवर्ती, ॲड. श्री. विश्वास बक्षी, श्रीमती रूपा राय, श्रीमती करुणा साठे, डॉ. सौ. मनीषा कोठेकर, श्री. प्रकाश एदलाबादकर, ॲड. विवेक ठाकूर

अनुक्रमणिका

१	संपादकीय	- प्रकाश एदलाबादकर	१
२	अध्यक्षांचे मनोगत	- गुरूनाथ नारायण भागवत	३
३	हिंदू धर्म हाच राष्ट्रधर्म	- मा. गो. वैद्य	५
४	हिंदू संस्कृतीची विशेषता	- रंगा हरि	११
५	खरे राष्ट्रीयत्व	- पु. नि. साठे	२०
६	हिंदू संस्कृतीमधील शक्तिपूजन	- डॉ. सच्चिदानंद शेवडे	५७
७	भारतीय स्वराज्य चिंतन	- डॉ. स्वानंद गजानन पुंड	६२
८	जे धर्मजात आघवे	- डॉ. विजया विलास जोशी	६७
९	आयुर्विज्ञानाचा धार्मिक विचार	- डॉ. प्रसाद देशपांडे	७४
१०	भारतीय शिल्पशास्त्र व मूर्तिकला	- प्रवीण अविनाश योगी	७८
११	ज्ञानियांची दिवाळी	- डॉ. धनंजय मोडक	८२
१२	अमृत महोत्सवी वर्षातील स्मरणखुणा	- डॉ. हंसश्री सतीश मराठे	८९

हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिर अमृत महोत्सवी वर्ष

संपादकीय

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तम् धनं ।
विद्या भोगकरी यशः सुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः॥
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता ।
विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥

विद्याभ्यासाचे येवढे महत्व आपल्या धर्मात आणि संस्कृतीत सांगितलेले आहे. भर्तृहरींच्या नीतिशतकामधील उपरोक्त श्लोकात त्यांनी स्पष्टपणे, विद्या म्हणजे कधीही नष्ट न होणारे धन असे सांगितलेले आहे. परंतु कधी योग्य काळजी न घेण्याने तर, कधी दुर्लक्ष केल्याने, आक्रमकांच्या अत्याचारी कृतींनी हे धन काळाच्या ओघात नष्ट होते, झालेले आहे. हिंदू धर्म आणि संस्कृतीची महत्ता विशद करणारे असे ज्ञानधन आपल्या भूमीत प्रचंड संख्येने निर्माण झाले. कालौघात बरेचसे नष्ट झाले. जे आहे ते प्राणपणाने जतन करायला हवे. त्यातूनच येणाऱ्या पिढ्यांना हिंदु धर्म आणि संस्कृतीचे पाथेय प्राप्त होईल.

नेमका हाच विचार अंगीकृत करून, नागपुरातील गेल्या पिढीतील काही समाजचिंतकांनी आणि धर्म संस्कृतीच्या अभिमानी मंडळींनी 'हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिरा' चा पाया रचला. गेली ७५ वर्षे या मंदिराची एकेक वीट येणाऱ्या पिढ्यांनी परिश्रमपूर्वक रचली आणि आजचे विशाल रूप संस्थेस प्राप्त करून दिले. हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिराचे हे अमृत महोत्सवी वर्ष आहे. या निमित्ताने ही स्मरणिका आपल्या हाती देताना माझ्या मनात कृतज्ञतेचा भाव आहे.

संस्थेचे जुने दप्तर तपासतांना 'मेमोरँडम ऑफ असोसिएशन' सापडले. त्यावर दिनांक आहे १९ मार्च १९४२! त्या काळी एकूण सात महनीय व्यक्तींनी हे मेमोरँडम तयार केले आहे. एम. व्ही. जोशी (अमरावती), व्ही. व्ही. चितळे (मुंबई) जे. एस. ताम्हणकर (नागपूर), डी. डी. दातार (नागपूर), डी.व्ही. चितळे (नागपूर), व्ही. एम. कुळकर्णी (लाहोर) व डी. जी. रानडे (नागपूर) हे ते सात सभासद होते. त्यातून एम. व्ही. जोशी (अमरावती) संस्थापक अध्यक्ष, व्ही. व्ही. चितळे (मुंबई) आणि डी.डी. दातार (नागपूर) हे संस्थेच्या संचालक मंडळाचे (गव्हर्निंग बॉडीचे) आद्य सभासद होते. या मेमोरँडम मध्ये संस्थेचे उद्दिष्ट स्पष्टपणे नोंदविलेले आहे ते, असे ..

'The object of the Mandir is the promotion and advancement of spiritual teaching of the Hindu Religion in wide sense and the maintenance of the doctrines on which it rests and the observances that serve to promote it .'

नागपुरातील 'ऑल इंडिया रिपोर्टर' या ख्यातनाम संस्थेचे संचालक असलेले चितळे कुटुंब हे संस्थेच्या स्थापनेपासूनच सोबत आहेत. कै. अप्पासाहेब चितळे ह्यांनी आपल्या जवळील ग्रंथांचा संग्रह ते हयात असे पर्यंत संस्थेस दान करून श्रीगणेशा केला होता. पूर्वसुरींनी ठरवून दिलेल्या उद्दिष्टांनुसार संस्थेने आजवर वाटचाल केली आहे. हिंदू धर्मातील प्राचीन ग्रंथ, वेद, शास्त्रे, पुराणे , उपनिषदे, टीकाग्रंथ, काव्य, नाटक, रामायण, महाभारत, गीता यासोबतच संतसाहित्य, इतिहास काही दुर्मिळ हस्तलिखिते अशी अनेक पुस्तके येथे संदर्भासाठी उपलब्ध असतात. असे अनेक विषयांवरील मूळग्रंथ आणि त्यावरील समीक्षाग्रंथ अशा दुर्मिळ ग्रंथांचे भांडारच येथे आहे. इथे मराठी, हिंदी, संस्कृत आणि इंग्रजी भाषेतील अत्यंत दुर्मिळ ग्रंथ अनेक आहेत. संस्थेचे धंतोली येथील ग्रंथालय म्हणजे एक लेखन-वाचन-संशोधन केंद्रच

नव्हे तर अभ्यासतीर्थ झाले आहे. कला आणि शास्त्र ह्या क्षेत्रात संशोधन आणि अभ्यास यांना नेहमीच वाव असतो, हे जाणून या संग्रहाच्या वृद्धीस कै. मोरोपंत पिंगळे यांनी बरेच परिश्रम घेतले. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे पूजनीय सरसंघचालकद्वय श्री. गोळवलकर गुरूजी आणि मा. बाळासाहेब देवरस यांचा या संस्थेवर कायमचा वरदहस्त होता. श्री दत्तोपंत पिंगळे, पू. सद्‌गुरूदास महाराज (शिवकथाकार विजयराव देशमुख) आदरणीय म.म. बाळशास्त्री हरदास, श्रीमती वीणाताई हरदास, डॉ. ब. स. येरकुंटवार, वेदमूर्ती अंबादासशास्त्री पांडे गुरूजी, मुरलीधरशास्त्री पाठक गुरूजी, प्रज्ञाभारती डॉ. श्री.भा. वर्णेकर, डॉ. के.रा. जोशी, डॉ. गु.ब. पिंपळापुरे, नारायणराव उपाख्य नाना वैतुले ह्या सर्व विद्वान व व्यासंगी अभ्यासकांनीही संस्थेस वेळोवेळी सहकार्य केले. संस्थेस आजचे स्वरूप या महनीयांच्या परिश्रमाचे फळ आहे. या पूर्वसुरींच्या स्मृतीस आम्ही अभिवादन करतो. यांच्यासारख्या अनेकांनी संस्थेसाठी आपला वेळ दिला. या अमृतमहोत्सवाच्या क्षणी या सर्वांचे ऋण मान्य केले पाहिजे. संस्थेस आजवर अनेक अभ्यासक, विद्वान, संशोधक आदींनी भेट देऊन संस्थेबद्दल अभिप्राय दिलेला आहे. त्याचा एक संग्रहच आम्ही ह्या स्मरणिकेत समाविष्ट केला आहे. त्याचप्रमाणे आमची प्रकाशने व जुन्या आठवणींना उजाळा देणारी छायाचित्रे ही समाविष्ट केली आहेत.

ही स्मरणिका सिद्ध करताना विद्यमान अध्यक्ष श्री. गुरुनाथ (बापू) भागवत आणि सहसचिव श्री. मंगेश जोशी ह्यांनी वेळोवेळी मार्गदर्शन व उपयुक्त सूचना केल्या हे नोंदविले पाहिजे. हिंदू धर्म आणि संस्कृती ह्यांना पोषक आणि येणाऱ्या पिढ्यांना मार्गदर्शक असे लेख ह्या अंकासाठी लिहून दिल्याबद्दल सर्व लेखकांचा मी कृतज्ञ आहे. संपादक मंडळातील माझे सहकारी श्री. सुधीर पाठक, डॉ. सौ. विजया विलास जोशी आणि डॉ. सौ. हंसश्री मराठे यांच्या सहकार्याचाही मी गौरवाने उल्लेख करतो. आमच्या कार्यालयातील व्यवस्थापिका सौ. अनुजा ताम्हनकर व कर्मचारी श्री. गजानन तांबुसकर यांनी दिलेल्या सहकार्याचाही उल्लेख करायलाच हवा. अंकातील लेखांची अक्षर जुळणी आणि मुद्रितशोधनाची जबाबदारी निर्दोषपणे आणि वेळेपूर्वी पार पाडणारे आमचे मित्र श्रीनिवास वैद्य, अंकाचे आरेखन आणि जोडणी करणाऱ्या सौ. करुणा देशपांडे, अंकाचे सफाईदार मुद्रण व निर्मिती करणारे मुद्राशिल्पचे श्री. संदीप भालेराव आणि श्री. कमलेश मोघे तसेच जाहिरातदार आणि हितचिंतक यांचाही मी, आभारी आहे आपले हिंदूंचे नववर्ष, विलंबी नाम संवत्सर नुकतेच प्रारंभ झाले आहे. त्याप्रीत्यर्थ सर्वांना शुभेच्छा.

परि अधिक ते सरते । न्यून ते पुरते ।
करून घेयावे तुमते । विनवितु असे ।।

- प्रकाश एदलाबादकर

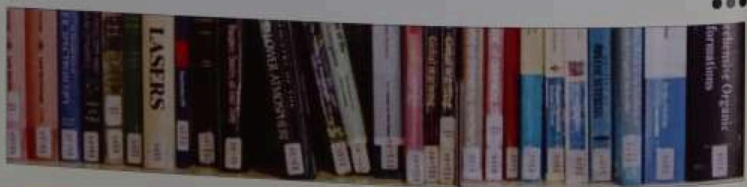

अध्यक्षांचे मनोगत

नमस्कार,

हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिर म्हणजे अभ्यासकांसाठी एक ज्ञानपोई आहे. या संस्थेची पायाभरणी अनेक विद्वान व ज्ञानीजनांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात केली. एका विशिष्ट उद्देशाने प्रेरित होऊन या मंडळींनी ही संस्था नावारूपाला आणली. ज्ञानाचे भांडार असलेली ही संस्था म्हणजे नागपुरातील एक अभ्यास केंद्र झाले आहे. या ज्ञानतीर्थाचे हे अविचल स्थान केवळ नागपुरातच नव्हे तर भारतभर विख्यात आहे. अनेक अभ्यासकांनी आजवर याचा लाभ घेतलेला आहे. या संस्थेच्या वाढीसाठी ज्या पूर्वसुरींनी प्रचंड परिश्रम केले त्याला तोड नाही. आज माहिती व तंत्रज्ञानाचे युग आहे. संगणकाच्या माध्यमातून ज्ञानाची सर्व कवाडे सर्वांसाठी खुली झाली आहेत. एका क्लिक वर हवी ती माहिती आपणास मिळते. नव्या पिढीस ही अनुकूलता लाभलेली आहे. परंतु ज्या काळात ही यंत्र-तंत्र संस्कृति नव्हती त्याकाळात ग्रंथालये व वाचनालये हीच माहितीची सर्वज्ञात ठिकाणे होती. तेथे प्रत्यक्ष येऊनच ज्ञान ग्रहण करावे लागत असे. त्यामुळे माहिती मिळवितांना परिश्रम करावे लागत. त्यातूनच यासारख्या ग्रंथलयांना व माहितीकेंद्रांना महत्व प्राप्त झाले. हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिर, म्हणूनच आजच्या संगणकीय युगातही आपले महत्व टिकवून आहे. नव्या काळाला अनुसरून आमच्या ग्रंथलयाचेही आम्ही संगणकीकरण करण्याची योजना आखली आहे.

या संस्थेच्या अध्यक्षपदाची धुरा सांभाळल्यापासून त्यात उत्तरोत्तर प्रगति व्हावी, ग्रंथसंग्रह वाढावा, संस्था लोकाभिमुख व्हावी यासाठी मी व माझ्या सहकाऱ्यांनी यथाशक्ती प्रयत्न केला. केवळ ग्रंथालयावर समाधान न मानता तत्संबधी उपक्रमही आम्ही आयोजित केले. व्याख्यानमाला, चर्चासत्रे, परिसंवाद या माध्यमातून संस्थेला लोकांच्या जवळ नेण्याचा प्रयत्न केला. माझ्या कार्यकाळातच संस्थेच्या अमृत महोत्सवाचे वर्ष यावे हे माझे भाग्य आहे. पंचाहत्तर वर्षांची अक्षुण्ण परंपरा लाभलेल्या या संस्थेच्या कार्याची महत्ता आपण सर्व जाणताच. संस्थेच्या इतिहासातील काही क्षण शब्दांच्या माध्यमातून आपणास या अंकात अनुभवता येतील. अमृत महोत्सवानिमित्त ही ''अमृतकुंभ'' स्मरणिका प्रसिद्ध करतांना आज आम्हा सर्वांचे मन कृतज्ञतेने भारावून गेले आहे. हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिराचे कार्य म्हणजे जगन्नाथाचा रथ आहे. तो पिढ्यानपिढ्या असाच चालत राहील ही अपेक्षा आहे. माझ्या आजपर्यंतच्या अध्यक्षीय काळात तसेच या स्मरणिकेच्या निर्मितीस ज्यांनी मला प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे सहकार्य केले त्या सर्वांचा मी ऋणी आहे, आणि त्या ऋणातच मी राहू इच्छितो.

- गुरूनाथ (बापू) नारायण भागवत

ग्रंथपुष्पांजली

ॐ मनसा ग्रंथान् पठन्तो
वाचाकारत्तानी धर्माणि प्रथमान्यासन् ।
ते ह महाराष्ट्रम् महिमानः सचन्त यत्र पूर्वे
कवयः सन्ति सूरयः ।
ॐ राजाधिराजाय प्रसह्यसाहिने नमो वयं
ज्ञानेश्वराय कुर्महे
स मे कामान् कामकामाय
मह्यं वागीश्वरी ज्ञानेश्वरी ददातु।
योगेश्वराय ज्ञानमहाराजाय नमः।
ॐ स्वस्ति । साहित्यं कवित्वं वक्तृत्वं
श्रवणत्वं रसिकत्वं
महाराष्ट्रमाधिपत्यमयम् समन्तपर्यायी स्यात्
सार्वभौमः सार्वायुश आन्तादापरार्धात्।
पृथिव्यै समुद्रपर्यंताया एकराळिती
तदप्येष श्लोको ऽभिगीतो ।
लेखकाः परिवेष्टारो रसिकानामवसन् हृदि
निवृत्तिदासस्य कामप्रेर्विश्वे रसिका
सभासद इति।
महाकाव्याय विद्महे ।
सत्साहित्याय धीमही।
तन्नो ग्रंथः प्रचोदयात् ॥
ग्रंथपुष्पांजलिं समर्पयामि
ॐ शांतिः शांतिः शांतिः

हिंदू धर्म हाच राष्ट्रधर्म

-मा. गो. वैद्य

'हिंदू धर्म हाच राष्ट्रधर्म' यात तीन प्रमुख शब्द आहेत.

१) धर्म, २) राष्ट्र आणि ३) हिंदू. दुर्दैवाने म्हणा की सम्यक ज्ञानाच्या अभावामुळे म्हणा, या तिन्ही वैशिष्ट्यपूर्ण संज्ञांचा अर्थ व व्याप्ती यासंबंधी अनेक गैरसमज आहेत. म्हणून त्यांच्या अर्थाचा आणि व्याप्तीचा ऊहापोह कालोचित आहे.

पहिला शब्द धर्म. या धर्म शब्दासाठी इंग्रजी भाषेत योग्य पर्याय नाही. आपण धर्माचे इंग्रजी भाषेत 'रिलिजन' असे भाषांतर केले की, त्याने कशी हास्यास्पद स्थिती होते, हे बघा.

जसे, 'धर्मशाळा'. काय अनुवाद कराल या शब्दाचा इंग्रजीत? धर्मशाळा म्हणजे 'रिलिजस स्कूल' म्हणाल? 'धर्मार्थ दवाखाना'. यात काय 'रिलिजन्स'वर उपचार होतो? राजधर्म, म्हणजे काय राजाचा रिलिजन, जो प्रजेचा नाही?

दुसऱ्यांशी जोडणे म्हणजे धर्म

म्हणजे एक पक्की गोष्ट झाली की, 'धर्म' म्हणजे रिलिजन नव्हे. मग 'धर्म' म्हणजे काय? आपण वरील शब्दांचेच खरे अर्थ ध्यानात घेऊ म्हणजे 'धर्म' शब्दाचा व्यापक अर्थ ध्यानात येईल. आपण स्वतःसाठी कितीही मोठे घर बांधले, तरी तो धर्म होत नाही. परंतु जे दुसरे आहेत, जे अनोळखी आहेत, त्यांच्या निवासाची जेव्हा आपण व्यवस्था करतो, तेव्हा 'धर्मशाळा' उभी राहते. आपण स्वतःसाठी कितीही औषधांचा साठा केला, तरी तो 'धर्म' होत नाही. जेव्हा आपण इतरांसाठी निःशुल्क औषधपाण्याची व्यवस्था करतो, तेव्हा धर्मार्थ दवाखाना बनतो. म्हणजे जेव्हा आपल्यापेक्षा जे वेगळे आहेत, त्यांच्याशी स्वतःला जोडून

घेतो, तेव्हा तो धर्म होतो. 'राजधर्म' म्हणजे राजाची ती कर्तव्ये, जी त्याला प्रजेशी जोडतात.

समाजजीवनाचे महत्व

संक्षेपाने सांगायचे म्हणजे जो व्यक्तीला व्यापक अस्तित्वाशी- आपण समाजाशी म्हणू या, जोडतो तो 'धर्म' असतो. आपल्याला जाणीव असली पाहिजे की, जे काही आपण आहोत, ते समाजामुळे आहोत. अंदमान-निकोबार बेट समूहातील एखाद्या निर्जन बेटावर कोणी दुकान उघडले तर ते चालेल काय? हिमालयाच्या गौरीशंकर शिखरावर कोणता कारखाना असेल काय? त्या कारखान्यात कुणाला नोकरी मिळेल काय? आपण जी कमाई करतो ती समाजात राहून करतो. मग ती कमाई नोकरीतून असो, उद्योगातून असो अथवा शेतीतून असो. शेतीतून आपण धान्य काढतो. त्या धान्याने आपले पोट भरेलही, पण भाजी करण्यासाठी तेल लागेल, लज्जारक्षण करण्यासाठी कपडे लागतील. या आपल्या अगदी मूलभूत प्राथमिक गरजा आहेत, त्या समाजाच्या विविध घटकांकडून पूर्ण होत असतात. त्या समाजासाठी आपण आपल्या उत्पन्नातून काही दिले पाहिजे की नाही? जो आपले संपूर्ण उत्पन्न स्वतःसाठी किंवा फार तर आपल्या कुटुंबासाठी खर्च करतो, तो समाजसमर्थित म्हणजेच धर्माधिष्ठित जीवन जगत नाही. तो केवळ अप्पलपोट्या स्वार्थी व्यक्ती म्हणून जगत असतो. 'दानधर्मा'चे महत्त्व यासाठी सांगितले आहे. म्हणजे काय की, समाजाला आपल्याला काही देता आले पाहिजे. पण जे द्यायचे ते कोणत्या बुद्धीने द्यायचे? उपकाराच्या, समर्पणाच्या की कर्तव्याच्या?

दाता आणि याचक

एकदा एक याचक व एक दाता यांचे भांडण झाले. याचक म्हणाला, "तुम्ही दाता, दाता म्हणून कशाला घमेंड दाखविता? आम्ही याचक आहोत, म्हणून तर तुम्ही दाते आहात. तुमचे दातेपण आमच्यामुळे आहे. म्हणून आम्ही तुमच्यापेक्षा श्रेष्ठ आहोत."

दाता म्हणाला, "वा रे वा. आमच्यासमोर भिकाऱ्यासारखे हात पसरता आणि स्वतःला श्रेष्ठ समजता?"

त्या दोघांचे भांडण काही मिटेना. मग ते एका गुरुमहाराजांकडे गेले आणि त्यांना प्रश्न केला की, "गुरुमहाराज, सांगा बरे दाता श्रेष्ठ की याचक श्रेष्ठ?" गुरुमहाराजांनी एका ओळीत उत्तर दिले. ते म्हणाले, "दातृयाचकयोर्भेदः कराभ्यामेव सूचितः" अर्थ आहे- दाता व याचक यांच्यातील फरक त्यांच्या हातांच्या ठेवणीवरून सूचित होतो. देणाऱ्याचा हात वर आणि घेणाऱ्याचा खाली. पाच रुपये जरी द्यावयाचे असले, तरी देणाऱ्याचाच हात वर असणार.

समाजसमर्पित जीवन

हातांच्या या ठेवणीमुळे देणाऱ्याला अहंकार येऊ शकतो. बहुधा येतोही. पण अहंकारयुक्त दान हा धर्म नव्हे. उपकाराच्या भावनेने केलेले दानही धर्म नव्हे. कर्तव्यबुद्धीने आणि समर्पणाच्या भावनेने दिलेले दान हा धर्म आहे. तेव्हा जे द्यावयाचे ते धनाच्या स्वरूपात असो अथवा सेवेच्या स्वरूपात असो, ते किमान कर्तव्यबुद्धीने असले पाहिजे. म्हणून 'राजधर्म' म्हणजे राजाची ती कर्तव्ये जी त्याला प्रजेशी जोडतात आणि 'पुत्रधर्म' म्हणजे पुत्राची ती त्याला माता-पित्याशी जोडतात. आपल्या अवतीभवती अनेक समाजहिताची कामे चालू असतात. त्यांच्याशी आपल्याला, स्वतःला जोडून घेता आले पाहिजे. पैशाने नाही जमले तर सेवेने. आपला दैनंदिन जीवनातील काही वेळ तरी, निदान आठवड्यातला एक दिवस तरी, या समाजसेवेच्या कार्यासाठी देता आला पाहिजे. विवेकानंदांसारख्या संन्याशांनी एक आदर्श आपल्यापुढे ठेवला आहे. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघातले प्रचारकही असेच परिपूर्णसमाजसमर्पित जीवन जगत असतात. ही परिपूर्ण विकसित स्थिती म्हणावी लागेल. त्या स्थितीकडे आपण आपल्या मगदुराप्रमाणे जाण्याचा प्रयत्न करू.

सृष्टिधर्म

वर म्हटले आहे की, समाजसेवा ही पहिली पायरी आहे. पण जगात केवळ माणसेच राहात नाहीत. पशु-पक्षी असतात, झाडे, फुले आणि फळे असतात, नद्या असतात, पर्वत असतात. यांच्याशी जोडून घेणे ही दुसरी पायरी आहे. आपल्या धर्मात या सर्वांशी जोडून घेण्याचे मार्ग सांगितले आहेत. सर्व तीर्थेनदीकिनारी आहेत. कुंभमेळे नदीकाठी होतात. गंगास्नानाचे पुण्यवर्णन केले आहे. गंगोदकाच्या कावडी घेऊन भक्तगण पायी हजारो मैलांचा प्रवास करीत असतात. अनेक लोक नर्मदा परिक्रमा करतात. खेड्यामध्ये गावच्या नदीलाही गंगा म्हणतात. आपल्या जुन्या ऋषींना आणि महात्म्यांना कदाचित् 'पर्यावरण' हा शब्द माहीत नसेल. पण आपणांस तो माहीत झाला आहे ना? त्या पर्यावरणाचे रक्षण आपण केले पाहिजे. गंगा आपण प्रदूषित केली आहे, हा अधर्म आहे. यमुना आपण अत्यंत घाणेरडी केली आहे. हे पाप आहे. जंगलाची कटाई हा केवळ जंगलाचा विनाश नाही; हा मानवी जीवनावरही आघात आहे, हे आपण समजून घेतले पाहिजे. जसा मानवधर्म म्हणजे मानवाशी जोडून घेणारी कर्तव्ये आवश्यक आहेत, त्याचप्रमाणे सृष्टिधर्म म्हणजे सृष्टीशी जोडणारी कर्तव्येही आवश्यक आहेत.

जीवो ब्रह्मैव नापरः।

समाज आणि सृष्टी याशिवाय तिसरे एक चिरंतन सत्य आहे. ते म्हणजे परमेष्ठी. म्हणजे परमात्मा. आपल्या शरीरात जे आत्मतत्त्व आहे, ते त्या परमात्म्याचाच अंश आहे. शंकराचार्य म्हणून गेले की 'जीवो ब्रह्मैव नापरः।' म्हणजे शरीरातला जीव हे ब्रह्मच आहे, दुसरे तिसरे काही नाही. त्याच्यासाठी प्रारंभी वर्णन केलेल्या उपासना आहेत. त्यासाठी तीर्थयात्रा आहेत. त्यासाठी व्रतवैकल्ये आहेत. याद्वारे आपण हे जाणून घेत असतो की, माझ्या ठिकाणी जे आत्मतत्त्व आहे, तेच सर्व विश्वास व्यापून असलेले परमात्मतत्व आहे. जसे माझ्या खोलीच्या चार भिंतींनी मर्यादित झालेली पोकळी म्हणजे आकाश आहे; त्या भिंती पाडल्या की या खोलीच्या भिंतींनी मर्यादित झालेले आकाश, बाहेरच्या आकाशात मिळून जाते, त्याप्रमाणे माझ्या देहाने मर्यादित झालेले आत्मतत्त्व, देह संपताच परमात्मतत्त्वात विलीन होऊन जाते. ते आत्मतत्त्व निघून गेले की, मग तो देह जपून ठेवायचा नसतो. त्याला जाळावे तरी लागते किंवा गाडायचे तरी असते. ही जी परमात्म्याशी म्हणा ईश्वराशी म्हणा, जोडून घेण्याची क्रिया, ती 'रिलिजन' होय.

'राष्ट्र' आणि 'राज्य'

दुसरा शब्द आहे 'राष्ट्र'. 'राष्ट्र' आणि 'राज्य' या वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत. अलीकडे 'एका राष्ट्राचे एक राज्य' (One Nation, One State) अशी राजकीय व्यवस्था रूढ झाल्यामुळे 'राष्ट्र' आणि 'राज्य' यांच्या संदर्भात गोंधळ झाला आहे.

जगाचा इतिहास सांगतो की, एका 'राष्ट्रा'त अनेक 'राज्ये' असू शकतात, तसेच एका 'राज्या'त अनेक 'राष्ट्रां'चा अंतर्भाव असू शकतो. भारताचा इतिहास नजरेखाली आणला, तर असे दिसून येईल की, आपल्या एका राष्ट्रात अनेक राज्ये अस्तित्वात होती. अलेक्झांडरची स्वारी झाली, तेव्हा पाटलीपुत्र (आजचे पाटणा) ही नंद साम्राज्याची राजधानी होती. म्हणजे नंदांचे साम्राज्य होते, तर सीमेवर अनेक गणराज्ये होती. अलेक्झांडरचा पहिला संघर्ष या गणराज्यांशीच झाला होता. त्याच वेळी पोरसचेही एक वेगळे राज्य होते. ईसवी सनाच्या ७ व्या शतकात, नर्मदेच्या उत्तरेला हर्षवर्धनाचे राज्य होते, तर दक्षिणेला पुलकेशीचे राज्य होते; पण 'राष्ट्र' एक होते. आद्य शंकराचार्यांनी देशाच्या चारी दिशांना मठांची स्थापना केली. कारण हे एक 'राष्ट्र' आहे, याची त्यांना जाणीव होती.

युधिष्ठिराचा प्रश्न

महाभारतामध्ये युधिष्ठिर भीष्माचार्यांना प्रश्न करतात की, राजा, राज्य, सरकार इत्यादी केव्हापासून

निर्माण झाले. माणूस पृथ्वीवर अवतरला तेव्हापासून काय? भीष्माचार्यांचे उत्तर स्पष्ट आहे. ते म्हणतात-

न वै राज्यं न राजाऽसीत् न दण्डो न च दाण्डिकः।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम्॥

अर्थ सोपा आहे. तो आहे- एका काळी न राज्य होते, ना राजा होता. दण्डही नव्हता आणि ते देणारी व्यवस्थाही नव्हती. सर्व लोक धर्माने वागत आणि परस्परांचे रक्षण करीत. युधिष्ठिराचा त्यावर प्रतिप्रश्न आला की, ती व्यवस्था का मोडली? भीष्माचार्यांनी सांगितले, धर्म क्षीण झाला. बलवान् लोक दुर्बलांना छळायला लागले; तेव्हा लोकच ब्रह्मदेवाकडे गेले आणि त्यांनी 'राजा' मागितला; आणि त्याच्या आज्ञेचे पालन करू असे सांगितले. त्यानंतर मनु हा पहिला राजा झाला आणि राज्य अस्तित्वात आले. संक्षेपाने सांगायचे म्हणजे राज्य ही एक राजकीय व्यवस्था आहे.

या व्यवस्थेचे स्वरूपही वेगवेगळे असते. कुठे लोकशाही असते, म्हणजे इंग्लंड किंवा भारतासारखी संसदीय लोकशाही, तर कुठे फ्रान्स व अमेरिकेसारखी अध्यक्षीय लोकशाही. कुठे पक्षाची हुकूमशाही, जशी आज चीनमध्ये आहे आणि २५-३० वर्षांपूर्वी रशियात होती. कुठे लष्करी हुकूमशाही, जशी अनेकदा पाकिस्तानात आढळली, तर कुठे राजेशाही, जशी सौदी अरबमध्ये आहे. यापैकी किंवा यासारखी कुठेही व्यवस्था असो, ते 'राज्य' असते.

राज्य आणि कायदा

अर्नेस्ट बेकर नावाच्या आंग्ल विचारवंताने आपल्या Principles of Social and Political Theory या सुप्रसिद्ध पुस्तकात 'राज्या'संबंधी जे म्हटले आहे, ते लक्षात घेण्यासारखे आहे. तो लिहितो : "The State is a legal association. It exist for law, it exist in and through law: we may even say it exist as law, if by law, we mean not only a sum of legal rules, but also, and in addition, an operative system of effective rules which are actually valid and regularly enforced. The essence of the State is a living body of effective rules; and in that sense the State is law." (Page 89)

(भावार्थ- 'राज्य' ही कायद्याने बनलेली व्यवस्था असते. ती कायद्याकरिता अस्तित्वात असते. कायद्यात आणि कायद्याच्या द्वारे तिचे अस्तित्व असते. कायदे म्हणजे केवळ नियम नसतात. तर ते अंमलात आणण्याची परिणामकारक व्यवस्थाही असते. म्हणून सारांशाने सांगायचे म्हणजे 'राज्य' हे परिणामकारक नियमांची जीवमान संस्था असते आणि या अर्थाने राज्य म्हणजे कायदाच असतो.) तात्पर्य असे की, राज्य ही एक राजकीय व्यवस्था असते व ती कायद्याने नीट चालण्यासाठी त्या मागे दंडशक्ती म्हणजे पोलिस आणि सैन्य उपस्थित असते. या दंडशक्तीमुळेच कायदा परिणामकारक होत असतो.

राष्ट्र म्हणजे लोक

राष्ट्र वेगळे. 'राष्ट्र' म्हणजे लोक असतात. People are the Nation. इंग्रजी भाषेत अनेकदा 'नेशन'ऐवजी त्याच अर्थाने 'पीपल्' असा शब्दही वापरला जातो. कोणत्या लोकांचे राष्ट्र बनते? तर त्यासाठी तीन प्रमुख अटी आहेत. पहिली अट आहे, ज्या भूप्रदेशावर लोक राहतात, त्या भूमीसंबंधी त्यांची भावना. ती त्यांना दगड-धोंड्यांची जमीन वाटते की आपल्या जन्मदात्या मातेप्रमाणे आदरणीय व पूजनीय वाटते? भूमीला एकदा का माता म्हणजे मातृभूमी मानले की मग आपले सर्व भावविश्वच बदलून जाते. मग ती निर्जीव, निष्प्राण जमीन राहात नाही. बंकिमचंद्र चॅटर्जींसारख्या भावकवींना ती 'दशप्रहरणधारिणी' दुर्गा वाटते, 'कमलदलविहारिणी' लक्ष्मी वाटते आणि 'विद्यादायिनी' सरस्वती वाटते. त्यांची मग 'भारत माता की जय' असे म्हणताना अभिमानाने छाती फुलून येते. तसेच 'वंदे मातरम्' म्हणताना ते त्या मातृभूमीविषयी आपली आदरभावनाच व्यक्त करीत असतात.

दुसरी अट आहे, ज्यांची आपला इतिहास व आपले पूर्वज यांच्याविषयी समान भावना असते त्यांचे राष्ट्र बनते. इतिहास काय असतो? काही घटनाच की नाही? पण त्यातल्या काही दुःख देणाऱ्या असतात, तर काही आनंद देणाऱ्या. आपला इतिहास बघून किंवा वाचून ज्यांच्या मनात समान भावना उदित होतात, त्या मग दुःखाच्या असोत की आनंदाच्या, त्यांचे राष्ट्र बनते. बघा आपला इतिहास. रामाचा विजय झाला, रावणाचा पराभव झाला, आपल्याला आनंद होतो. का? रावणाने आपले काय बिघडविले असते? शिवाजी महाराजांना राज्याभिषेक होतो, आपण आनंदित होतो. तुम्हाला शिवाजी महाराजांनी काय दिले असते? १७६१ ला पानिपतच्या रणमैदानावर मराठ्यांचा पराभव होतो, तेव्हा आपणास वाईट वाटते. आपले काय गमावले असते? राम आपला वाटतो. त्याचे नाव आपण आपल्या अपत्यांना ठेवतो. 'रावण' का ठेवत नाही? कृष्णाचे नाव ठेवले जाते, पांडवांचे नाव ठेवले जाते. कंसाचे किंवा दुर्योधनाचे नाही. हे पूर्वजांशी जोडले जाणे आहे. जे लोक अशा रीतीने आपल्या पूर्वजांशी स्वतःला जोडत असतात, त्यांचे राष्ट्र होते.

आणि तिसरी व सर्वांत महत्त्वाची अट आहे, ज्यांचे बरे-वाईट ठरविण्याचे मापदंड समान असतात, म्हणजे ज्यांची मूल्यव्यवस्था (Value system) समान असते, म्हणजेच संस्कृती समान असते, त्यांचे राष्ट्र बनते. राष्ट्रीयत्वाला सांस्कृतिक आधार असतो. या तिन्ही अटी पूर्ण करणाऱ्या लोकांचे म्हणा, समाजाचे म्हणा नाव हिंदू आहे. म्हणून हे हिंदू राष्ट्र आहे.

अर्नेस्ट रेनॉं नावाच्या फ्रेंच ग्रंथकाराच्या 'व्हाट् इज अ नेशन' या पुस्तकातील एक उतारा येथे उद्धृत करतो. मूळ पुस्तक फ्रेंच भाषेत आहे. मी त्याचा इंग्रजी अनुवाद वाचला आहे. रेनॉं म्हणतो-

"The soil provides the substratum, the field for struggle and labour, man provides the soul. Man is everything in the formation of this sacred thing that we call a people. Nothing that is material suffices here. A nation is a spiritual principle, the result of the intricate workings of history, a spiritual family and not a group determined by the configuration of the earth."

He adds, "Two things which are really one go to make this soul or spiritual principle. One of these things lies in the past, the other in the present. The one is the possession in common of a rich heritage of memories and the other is actual agreement, the desire to live together and will to make the most of the joint inheritance. Man cannot be improvised. The nation like the individual is the fruit of a long past spent in toil, sacrifice and devotion.......... To share the glories of the past, and a common will in the present, to have done great good deeds together and to desire to do more- these are essential conditions of a people's being."

(भावानुवाद : भूमी, माणसाच्या संघर्षाला आणि परिश्रमाला आधारभूत असते. परंतु राष्ट्राला आत्मतत्त्व माणूस स्वतःच देत असतो. ज्याला आपण 'राष्ट्र' म्हणतो, त्याची घडण माणूस करीत असतो; भूभाग नाही. राष्ट्र हे आध्यात्मिक तत्त्व आहे. इतिहासातील विविध घटनांनी ते बनलेले असते. दोन गोष्टींनी, ज्या वस्तुतः एकच आहेत, हे आत्मतत्त्व किंवा आध्यात्मिक तत्त्व तयार होते. यातली एक गोष्ट भूतकाळातली असते. दुसरी वर्तमानकाळातली. पहिला भूतकाळातील समृद्ध स्मृतींचा वारसा असतो. दुसरी गोष्ट असते एकत्र राहण्याची मनीषा आणि संयुक्त वारशातून जे प्राप्त झाले आहे, त्याचा अधिकाधिक सदुपयोग करण्याची उत्कट इच्छा. परिश्रम, त्याग आणि निष्ठा यांनी जो प्रदीर्घ भूतकाळ संपन्न झालेला असतो, त्या भूतकाळातून जसे व्यक्तीचे व्यक्तिमत्त्व संपन्न होत असते, तसेच राष्ट्राचेही. राष्ट्रीयत्वाची संकल्पना सिद्ध करायवयाची असेल, तर त्यासाठी भांडवल असते पराक्रमयुक्त भूतकाळ, थोर पुरुष आणि त्यासंबंधीचा गौरव- खरा गौरव. भूतकाळाच्या गौरवाची समान अनुभूती, वर्तमानकाळासंबंधी समान मनीषा, सर्वांनी मिळून पूर्वी महान कार्य केल्याची जाणीव आणि त्याहूनही अधिक करण्याची अभिलाषा- राष्ट्राच्या अस्तित्वाच्या या आवश्यक अटी आहेत.)

सारांश हा की, सर्वांनी 'राष्ट्र' आणि 'राज्य' या संकल्पनांतील अंतर नित्य ध्यानात ठेवले पाहिजे आणि राज्यकर्त्यांनी नेहमी 'राज्य', 'राष्ट्रा'ला अनुकूल कसे राहील, याची काळजी घेतली पाहिजे.

हिंदू

तिसरा शब्द आहे 'हिंदू'. 'हिंदू' काय आहे? तर हिंदू 'धर्म' आहे, तसेच हिंदू राष्ट्र आहे. अनेक लोक हिंदू हा ख्रिस्ती किंवा इस्लामप्रमाणे एक 'रिलिजन' आहे, असे मानतात. पण हे चूक आहे. आपले माजी राष्ट्रपती कै. डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांचे एक वाक्य प्रसिद्ध आहे. त्यांनी म्हटले आहे- Hinduism is not a religion. It is a Common-wealth of many religions. म्हणजे हिंदुत्व एक 'रिलिजन' म्हणजे संप्रदाय किंवा मजहब नाही. अनेक संप्रदायांचा तो महासंघ आहे. तो सतत विकसित होत गेला आहे. वेदांमध्ये इंद्र, वरुण व अग्नी या प्रमुख देवता आहेत. मी संपूर्ण भारत हिंडलो, पण मला कुठेही इंद्राचे किंवा वरुणाचे मंदिर आढळले नाही. शिव, विष्णू, राम, कृष्ण, दुर्गा यांची मंदिरे आहेत. पण त्यांचे नावही वेदात नाही. वेदात 'रुद्र' आहे. पण गळ्यात साप असलेला, त्रिशूलधारी, नंदीवर विराजमान शंकर नाही. जाणकार सांगतात की, तेथे विष्णू आदित्य म्हणून आहे. ते खरेच असणार. पण शंख, चक्र, गदा, पद्म धारण करणारा विष्णू नाही. राम व कृष्ण हे ऐतिहासिक पुरुष आहेत. ते परमेश्वराचे अवतार आहेत. त्यांची नावे वेदात असणे शक्य नाही. हिंदूत नवीन नवीन देवता आल्या आहेत. अगदी अलीकडच्या काळातील सांगायचे म्हणजे साई मंदिरे आहेत; विदर्भात शेगावला गजानन महाराजांचे मंदिर आहे. या विविधतेला 'हिंदू' धर्माची मान्यता आहे. अट एकच की राम मंदिर तोडून साई मंदिर बांधायचे नाही.

आपल्या संविधानाने तर वेदप्रामाण्य न मानणारे जैन व बौद्ध यांचाही समावेश 'हिंदू'त केला आहे. आपल्या घटनेच्या २५व्या कलमाखाली दिलेले स्पष्टीकरण क्रमांक २ बघा. ते सांगते की, "वर दिलेल्या हिंदू या शब्दोल्लेखात शीख, जैन व बौद्ध यांचाही समावेश आहे. म्हणून ते मानणाऱ्यांनाही ते सर्व लागू राहील."

आपल्या संसदेने 'हिंदू कोड बिल' या नावाचा नागरी कायदा संमत केला आहे. तो जैन, बौद्ध व शीख यांनाही लागू आहे. स्वतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीच हे 'बिल' संसदेत मांडले होते. रा. स्व. संघातही अनेक जैन व शीख अधिकारपदावर विराजमान आहेत. लेहमध्ये बौद्धही पदाधिकारी असतील. माझे म्हणणे हे आहे की, ते आपल्या देशातील ख्रिस्ती, इस्लामी लोकांनाही लागू व्हावे. शीख, जैन व बौद्ध यांना ते बिल लागू केल्यामुळे त्या त्या नावाने जे धर्मपंथ चालू आहेत, त्यांच्यावर कसलाही विपरीत परिणाम झालेला नाही. त्यामुळे ख्रिस्ती व इस्लाम या धर्मपंथावरही परिणाम होण्याचे कारण नाही. जर सर्वांसाठी समान फौजदारी कायदा आहे. त्यामुळे इस्लामवर जर काही परिणाम होत नाही, तर समान नागरी कायद्यामुळे का परिणाम होईल? सनातनी हिंदू मूर्तिपूजा मानतात. आर्यसमाजी 'मूर्तिपूजा' मानीत नाहीत. तरी ते 'हिंदू' म्हणूनच गणले जातात. त्यामुळे मूर्तिपूजेला विरोध करणारे ख्रिस्ती आणि इस्लामी यांचाही समावेश 'हिंदू'मध्ये होऊ शकतो. मात्र त्यांना हे मानावे लागेल की, जे मूर्तिपूजा करणारे आहेत, त्यांना ती करायला आमची हरकत नाही. म्हणजेच हिंदू धर्माला ज्याप्रमाणे धर्मपंथांची अनेकता (Plurality of Faiths and Religions) मान्य आहे, त्याप्रमाणे त्यांनाही अनेकत्वाला मान्यता द्यावी लागेल. हे जे हिंदूंचे विविधतेचा आदर करणारे वैशिष्ट्य आहे ते सर्वांनी मान्य केले की, मग त्यांना 'धर्म' संकल्पनेची व्यापकताही मान्य होईल. तसेच या राष्ट्राची जीवनमूल्ये म्हणजे संस्कृती आहे, तीही त्यांना मान्य होईल. हा जो व्यापक अर्थाने 'हिंदू धर्म' हा तोच आपला 'राष्ट्रधर्म' आहे, हे मान्य करावयाला त्यांना अडचण जाणार नाही. कारण 'राष्ट्र' म्हणजे लोक असतात. त्या लोकांचे नाव 'हिंदू' आहे म्हणून हे हिंदू राष्ट्र आहे. म्हणून या देशाचे नाव हिंदुस्थान आहे, हे सर्वांना मान्य होईल.

●●●

हिन्दू संस्कृतीची विशेषता

रंगा हरी

हिंदू संस्कृती विश्वातील सर्वांत जुनी संस्कृती आहे. त्याचा अनुभवही सर्वाधिक समृद्ध आहे. त्यानुसार दृष्टिकोन पण निरनिराळे आहेत. त्यापैकी थोडी उदाहरणे प्रस्तुत करण्याचा हा प्रयत्न आहे.

कुटुंब व्यवस्था

भारताची कुटुंबव्यवस्था हिंदू संस्कृतीची प्रथम श्रेणीची विशेषता आहे. जरी ती सगळ्या मानव जातीची ठेव आहे, तरीही भारतीय कुटुंबव्यवस्थेचे स्थान सगळ्या जगाने मान्य केले आहे. येथेही त्याचा आधार ममता व प्रेम आहे. येथील दार्शनिकांनी आणि समाजशिल्पींनी त्याला टिकवून ठेवण्यासाठी योग्य अशा संस्कारांची व्यवस्था केली. सर्वप्रथम त्यांनी कुटुंबाच्या बंधु-वलयात सर्व प्रकारच्या नात्यांना डोळ्यांसमोर ठेवून सर्वांना त्यात स्थान दिले. त्या सर्वांच्या परस्पर ओळखीसाठी सर्व नात्यांना परिभाषित केले. त्याचाच परिणाम असा झाला की हिंदू परिवाराच्या भातृ-सूचीमध्ये जवळ जवळ दोनशेहून अधिक नात्यांची नावे आहेत. ह्याच्या तुलनेत तथाकथित प्रगत इंग्रजी भाषेत खूप कमी नात्यांची नावे आहेत. उदाहरणार्थ-इंग्रजीतील 'अंकल'चा अर्थ होतो आई किंवा वडिलांचा लहान किंवा मोठा भाऊ. ह्यासाठी भारतीय भाषांमध्ये चार वेगवेगळे शब्द आहेत. 'ब्रदर इन लॉ' ह्या इंग्लिश शब्दामुळे जे नाते प्रदर्शित होते त्या नात्यांसाठी म्हणजे बहिणीचा नवरा आणि बायकोचा भाऊ यासाठी तो एकच इंग्रजी शब्द आहे. भारतीय भाषांमधील बंधूसंबंधित नात्यांसाठी असणाऱ्या शब्दांच्या पंच्याहत्तर प्रतिशत शब्दांसाठी पर्यायवाची इंग्रजी शब्द उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे त्या नात्यांना दर्शविणाऱ्या भारतीय भाषांतील शब्दांना इंग्रजीत अनुवादित करणे शक्य होत नाही. याचा अर्थ असा होतो की, भारतीय समाजात

बंधुत्वाची ओळख जितकी काटेकोरपणे करता येते तितकी इंग्रजी भाषेत करता येत नाही. बंधुतेच्या संबंधात म्हणतात की जितके शब्द अधिक, तितकेच विशाल असते बंधुतेचे जाळे. हिंदूंचा एक-एक बालक या वातावरणात वाढतो. त्याचे कुटुंब म्हणूनच पश्चिमेच्या बालकांच्या कल्पनेहून निश्चितच विशाल आहे.

याशिवाय हिंदू कुटुंबांमध्ये नातेवाईकांच्या संबोधनासाठी उपयुक्त शब्द पण आहेत. जसे-बाबा, वहिनी, काका, ताई. व्यवहारात ते जास्त कामी येतात आणि म्हणून आपोआपच प्रेम, आपलेपणा, मनमिळाऊपणा, आदर व लाडकेपणा इत्यादी भावना सहजपणे विकसित होत राहतात. साधारणपणे सर्वच कुटुंबांमध्ये आपल्यापेक्षा वयाने लहान असणाऱ्यांना नावाने हाक मारतात आणि वयाने मोठे जे आहेत त्यांना निश्चित आदरसूचक संबोधनांनी संबोधित केले जाते. समाजातील सर्वच मुलामुलींची ही सवय इतकी पक्की होते की, ती समाजातील गैरकुटुंबीय वयस्कर प्रौढांनाही काका, मामा इत्यादी (प्रदेशाप्रमाणे) शब्दांनी संबोधित करतात. त्या मुलामुलींच्या नाजुक व कोमल मनात पूर्ण गावच कुटुंब होऊन जाते.

घरच्या निरनिराळ्या कामात मदत करणारे नोकर-नोकराणींनासुद्धा त्यांचे वयानुसार काका, काकू, ताई अशा नात्यांच्या शब्दांनी संबोधित केले जाते. अशाच प्रकारे मनीमावशी, तुळशीमाता, गोमाता, चांदोमामासारखे संबोधन करीत आपले कर्म-सहयोगी, वनस्पती, पशुजगत्, सृष्टी, अंतरिक्ष या सर्वांबरोबर पारिवारिक संबंध जोडले जातात.

ह्या पृष्ठभूमीवर कौटुंबिक जीवनात एकत्र सम्मिलित होऊन राहणे योग्य असते. म्हणून येथे हवेली, कोठी, वाडा इत्यादी निवासस्थाने अस्तित्वात आली आहेत. हिंदूंच्या कल्पनेत कुटुंब म्हणजे पूर्ण मोठा परिवार असतो. पण पश्चिमेच्या व्यक्तींच्या कल्पनेत मी, पत्नी व अपत्येच आहेत. कुटुंबात मिळणारे संस्कार पण महत्वाचे असतात. उदाहरणार्थ-मृत्यूनंतरचे सुतक पाळणे. वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून विचार केला तर ह्यामुळे कुटुंबभावना सुदृढ केली जाते. आपलेपणा वाढतो. सामूहिक दु:खी आचरणामुळे आपले दु:ख हे एकट्याचेच नसून ते सर्वांनी आपसात वाटून घेतल्याने अगदी हलके होते, म्हणून फार जाणवतही नाही. हिस्सेवाटणीमुळे एकत्र कुटुंब विभक्त जरी झाले तरी हे सुतक पाळणे सर्वांना एकत्र बिनाधाग्याचे बांधून ठेवते.

दहा वर्षांपूर्वी दुबईतील माझ्या प्रवासातील मी व माझे सोबती तेथील मंदिरात गेलो; पण त्या मित्राने मंदिरात प्रवेश केला नाही. कारण विचारल्यावर त्याने सांगितले की चेन्नईमध्ये त्याचे काका वारले म्हणून त्यांना सुतक आहे. चेन्नई कुठे व दुबई कुठे! तरीही सुतकाच्या मानसिक सूत्राने कुटुंबातील प्रत्येक बंधूला बांधून ठेवले होते. अशा प्रकारची भावनात्मक गाठ किती शक्तिशाली व मजबूत आणि पक्की असते हे, हिंदू संस्कृतीशी जो अपरिचित असेल, त्याला कल्पना करणेही कठीण जाईल.

वर्षभरात कुटुंबात लहान-मोठे अनेक सण असतात. त्यांना साजरे करण्यासाठी घरातील सर्व मुले-मुली व विशेषकरून महिला, वैदिक कर्मकांड केल्यावाचून विना मंत्र-तंत्र केवळ रीती-रिवाज म्हणून आग्रहाने पुढाकार घेतात. गणेशोत्सवासारख्या पर्वाचे निमित्त करून गावागावात कुटुंब-मिलनाचे कार्यक्रम होतात. माझ्या चांगल्या परिचयाचे तीन भाऊ, जे मुंबईतील तीन वेगळ्या कोपऱ्यात राहतात, सणाच्या किंवा पर्वाच्या वेळी आपल्या सावंतवाडी नावाच्या गावी सपरिवार एकत्र येतात. तेथील वार्षिक कौटुंबिक मेळ्यात ते कधीच गैरहजर राहत नाहीत. त्यामुळे संपूर्ण कुटुंबाचे आचरण-व्यवहार, बोलचाल एकात्म होऊन जाते. सर्वोपरी सुदृढ असणाऱ्या कौटुंबिक अधिष्ठानाच्या नात्याने प्रत्येक कुटुंबाची एक कुलदेवता असते आणि ती देवताच त्या कुटुंबाची ओळख असते.

साऱ्या जगात कुठेही अन्यत्र कुलदेवतेची संकल्पना अस्तित्वात नाही. सेमेटिक समाजात तर नाहीच नाही.

अशा प्रकारे हिंदू कुटुंब हे एक स्वतंत्र, स्वायत्त गणराज्यासारखे एकक आहे. त्यातील जीवनाची वीण घट्ट आहे. तेथे सर्वांना जीवनाचे संस्कार सहजपणे मिळतात. अशा वज्रांगी कौटुंबिक जीवनामुळे दहा-बारा शतकांच्या पराधीन अवस्थेतही राष्ट्राचे सांस्कृतिक जीवन अक्षुण्ण राहिले.

मातृभाव

हिंदू संस्कृतीमध्ये कृतज्ञतेचा भाव खूप प्रभावी आहे. शुद्ध प्रेमानेच कृतज्ञतेचा भाव व्यक्त होतो. म्हणून ज्याच्यापाशी असीमित कृतज्ञता आहे त्याकडे आपण मातेच्या रूपात पाहतो. महाभारतात युधिष्ठिराला यक्षाचा प्रश्न होता, "या भूमीहून जास्त जड काय आहे?" उत्तर होते, "माता गुरुतरा भूमे:। -आई भूमीपेक्षा वजनी आहे." म्हणून पयस्विनी गंगा, पयस्विनी गाय, प्राणदात्री पृथ्वी, प्रकाशदायी गीता आदींना आपण मातृरूपात पाहिले. न शिकलेले; पण संस्कारसंपन्न कोळीबांधव समुद्राला सागरमाता म्हणतात. क्रमाक्रमाने हा भाव सगळ्या स्त्री-जगतात पसरला आणि स्त्री येथे मातृरूपा झाली. दक्षिणेच्या प्रांतात नातींना व पोतींना पण 'अम्मा' म्हणून संबोधन करीत हाक मारतात.

आपल्यापेक्षा मोठ्यांचा आदर करणे हे सुद्धा येथील संस्कृतीचे मूल्य बनले. मोठेपणा तीन प्रकारचा असतो; वयाचा, ज्ञानाचा व तपाचा. त्यांना वयोवृद्ध, ज्ञानवृद्ध व तपोवृद्ध म्हणतात. असे तिन्ही स्त्री-पुरुष निर्विशेष आदरणीय मानले गेले. आदर करण्याची चांगली क्रिया आहे चरणस्पर्श करण्याची. त्यात आत्मग्लानीचा भाव लवमात्र नाही; पण नम्रतेचा विलक्षण भाव आहे. वाल्मिकी रामायणात तिरस्कृत गौतमाश्रमातील अहल्या, जी तपसा, द्योतिप्रभा, दीप्ता, महाभागा, दिव्या (बालकांड-४१, १६, १९) झाली होती, तिचा चरणस्पर्श राम व लक्ष्मण यांनी त्या अहल्येला पाहता क्षणीच केला होता. महाभारतात वर्णन येते की, वनात पाच पांडवांना भेटल्यावर श्रीकृष्ण, वयाने मोठा असणाऱ्या युधिष्ठिर व भीमाचा चरणस्पर्श, समवयस्क अर्जुनाशी गळाभेट व नकुल-सहदेव यांचे मस्तक चुंबन करीत असत. राम आणि लक्ष्मण यांचे असे श्रद्धापूर्ण आचरणच ह्या मातीच्या संस्कृतीचा वारसा झाला तर काय आश्चर्य?

देवता भाव

देशाच्या उगवत्या पिढीत ह्याच चांगल्या भावनांना विकसित करण्यासाठी येथील प्रत्येक गुरुकुलात विद्यार्थ्याला दीक्षान्त उपदेश केला गेला- मातृदेवो व्हा, पितृदेवो व्हा, आचार्य देवो व्हा. ज्याच्या अंत:करणात आई, देवी स्वरूपात प्रतिष्ठित असेल तोच मातृदेव होय. ज्याच्या हृदयात वडील देवतेच्या रूपाने विराजमान असतील, तोच पितृदेव होय. ज्याच्या अन्तर्मनात आचार्य देवतेच्या रूपाने दीप्तिमान असेल, तोच आचार्यदेव होय. महाभारतात यक्षाने धर्मपुत्राला हे विचारले होते की, आकाशाहून उंच कोण आहे आणि धर्मपुत्राचे उत्तर होते- पिता. अर्थात् धर्मपुत्र पितृदेव होते. धर्मपुत्राच्या स्तराच्या पिढीला घडवणे हेच हिंदू संस्कृतीचे ध्येय होते. महान पूर्वजांच्या तपस्येच्या फळामुळे आजही भारताचे मानस भटकले नाही. त्याचे स्पष्ट प्रमाण आहे. ते आजही आसाम प्रदेशातील परिवारांमध्ये मुलगा-मुलगी वडिलांना देवता शब्दाने हाक मारतात. आचार्य देवांच्या बाबतीत ह्या देशात शांतिनिकेतनात महाकवी रवीन्द्रनाथ ठाकूर हे गुरुदेव झाले व केरळ प्रांतात संत श्री नारायण, नारायण गुरुदेव झाले. दोघांनाही कोणी गुरुदेव केले? येथील संस्कृतीने; इतर कोणीही नाही.

अतिथि देवो भव

हा आहे हिंदू संस्कृतीचा विशेष शब्द. गिऱ्हाईक आमचा देव आहे, असे व्यापारी संस्कृतीने म्हटले. पण अपरिचित, अज्ञान, अनपेक्षित, आगन्तुक हे आमच्यासाठी देव आहेत, असे हिंदू संस्कृतीने म्हटले आहे. येथे आपण हे लक्षात घेतले पाहिजे की जो गृहस्थ आतिथेय आहे त्याचे

विशेषण आहे 'अतिथीदेव'; पण अतिथीचे नाही. जेव्हा आतिथेयाचे हृदय अतिथीला देवासमान मानण्याच्या उदात्त अवस्थेत विकसित होते तेव्हा तो अतिथीदेव होतो. कुबेरासारखा अतिथीदेव होऊ शकणार नाही. सर्वस्व अपरिचित आगंतुकाला भिक्षान्नाचे खाऊ घालून स्वतः भुकेला राहिलेला गरीब गृहस्थ आणि त्याचा परिवार खरे अतिथीदेव आहेत. भारताचा सामान्य गृहस्थ अतिथीदेव व्हावा, ही आहे हिंदू संस्कृतीची अपेक्षा आणि शिकवण देखील.

ह्या अतिथीदेवाच्या भावाचे प्रगट वास्तुरूप आहे आसेतुहिमालय दिसणारी धर्मशाळा, चौकी-चावड, प्याऊ इत्यादी. जुन्या काळीच नव्हे, तर आजसुद्धा कोणीही परिव्राजक, संन्यासी, गैरसंन्यासी कन्याकुमारीपासून बदरीनाथापर्यंत सहजपणे पायी जाऊ शकतात. स्वामी अखंडानंद, स्वामी तपोवन महाराज इत्यादींच्या 'हिमगिरी विहार' वर्णनात तिबेट पर्यंतच्या चट्ट्या-चावड्यांचे अनुभवकथन आहे. परंपरागत क्रमाने पायी नर्मदापरिक्रमा करणारे अनेक यात्री आजही दिसतात. जागोजागी अन्नदानाची नियमित व्यवस्थापण उपलब्ध आहे. शीख बंधूंचे लंगर पण ह्याच जुन्या परंपरेचे काळानुरूप व्यक्त स्वरूप आहे. देशभरातील सात सहस्र मंदिरांमध्ये अन्नदानाची परंपरा आजही पाहायला मिळते. खूप आनंदाची गोष्ट आहे की त्या ठिकाणी जाती-पातीचा भेद अजिबात दिसत नाही.

आपल्या ह्या विशाल देशात दूर-दूरच्या खेड्यापाड्यांत पण, रस्त्याच्या कडेला मंदिरांच्या परिसरात असलेल्या वृक्षांच्या छायेत झाडांच्या मुळाशी बांधलेले चबूतरे दिसतात. प्रत्येक चबूतरा हा कोणी गावात राहणाऱ्याने आपल्या दिवंगत पूर्वजांच्या स्मृतीत बांधला असेल. पण निर्मात्याचा हेतू यात्रींची सेवा करण्याचाच होता. जगद्गुरु शंकराचार्यांच्या यतिपंचकात 'तरुतलवास'चा उल्लेख येतो. त्याचप्रमाणे चरणाऱ्या पशूंसाठी प्याऊ व्यवस्था, मंदिराच्या चारही बाजूस आणि प्रत्येक हवेलीच्या समोर होती.

खरे पाहतां हे दृश्य व्यक्तिगत 'अतिथि देवो भव'चा सामाजिक आविष्कार आहे. शेकडो वर्षांची जुनी अशी ही प्रवाशांची व्यवस्था प्रत्यक्षात उतरविणारे निर्माते ह्या देशाचे राजे, सामंत, श्रीमंत, महन्त आदी महानुभाव आहेत. शासन-प्रशासनाचा हात यात अगदी थोडाच आहे. येथील संस्कृतीमुळे साक्षात् समाज अतिथीदेव बनून जातो. सध्याच्या रूपांतरित जीवनव्यवस्थेमध्ये सुद्धा ते शक्य आहे.

नि:शुल्क व्यवस्था

अन्न, विद्या आणि औषध ह्या देशात नि:शुल्क दिले जात असे. म्हणून या देशात कोणत्याही भाषेत 'हॉटेल'साठी शब्द मिळत नाही. भोजनालय भोजन करण्याचे आलय आहे, ते हॉटेलहून वेगळे आहे. अन्न विकणे अत्यंत हीन मानले जात असे. जातिभेदांच्या दिवसातसुद्धा ते लक्षात ठेऊन अन्नदानाची योग्य व्यवस्था होती. कोणत्याही परिस्थितीत अन्न विकले जात नव्हते.

विद्यार्जन पण नि:शुल्क होते. विद्या प्राप्त झाल्यानंतर शिष्य आचार्यांना यथाशक्ती दक्षिणा देत असे. पण शिष्याला गुरुकुलात जावे लागत असे. ही सामान्य गोष्ट होती. ह्याला पहिला अपवाद महाभारतात दिसतो. आचार्य द्रोण हे पहिले आचार्य, जे शिष्यांच्या निवासस्थानी येऊन राहिले. लक्षात ठेवा की, श्रीकृष्णाला पण सांदीपनि गुरूंच्या जवळ जावे लागले होते; पण कौरव-पांडवांपैकी कोणालाही गुरुंजवळ जावे लागले नाही. गुरू स्वतःच त्यांच्याजवळ नेते. कदाचित् तीच असावी गुरुत्वाच्या पतनाची पहिली पायरी.

वैद्यराज रुग्णांपासून तपासण्याचे शुल्क किंवा औषधाची किंमत वसूल करत नव्हते. काढा, आसव, गोळ्या इत्यादी तयार करण्याची विद्या आणि त्यासाठी आवश्यक जडी-बुटी व अन्य धातू सांगून देत असत. वैद्य रुग्णांच्या घरी जाऊन सेवा करत होते. कदाचित सम्राट अशोकाच्या काळापासून संघटित रुग्ण-व्यवस्था म्हणजेच रुग्णालयांचे संचालन सुरु झाले असावे. पण तेथेही व्यवस्था नि:शुल्कच होती. प्रशासन आणि श्रीमंत व्यक्तींच्या दानामुळे चिकित्सा सहजतेने केली जात होती.

येथे उल्लेखित तीन बिंदूंच्या-अन्न, विद्या व शुश्रुषा-विषयी आपल्याला सध्याच्या परिप्रेक्ष्यात जुन्या संस्कृतीचे आकलन करावे लागेल. आजच्या प्रगत, क्लिष्ट वातावरणात हे तीनही नि:शुल्क देणे व्यावहारिक होणार नाही. पण आपल्या मूल्यवान संस्कृतीची जी मुख्य सूत्रे आहेत त्यांना धरून यथासंभव सौजन्याचा भाव त्यांच्यात लागू केला जाऊ शकतो. तो नंतर दिसतोही. विद्यालयांतील छात्र-छात्रांसाठी भोजन व्यवस्था, विद्यार्थ्यांना सरकार, व्यापारी संस्था, सामाजिक संघटना इत्यादींच्या द्वारे आर्थिक मदत, पुरस्कार, शिष्यवृत्ती इत्यादी, पुट्टपर्तीमधील सत्यसाई बाबांचे, कोच्चीमध्ये माता अमृतानंदमयी यांचे मोठे चिकित्सालय इत्यादी सर्व ह्या दिशेने जाणारी उदाहरणे आहेत. सांगण्याचे तात्पर्य हेच आहे की, आपण आपल्या सांस्कृतिक सेवा-चेतनेला सध्याच्या अनिवार्य बाध्यतेला न टाळता क्रियाशील ठेवण्यात प्रयत्नशील झाले पाहिजे.

दानाची एकाधिकता

संपूर्ण भारतात अराजनैतिक कार्यांसाठी अर्थात् सांस्कृतिक, साहित्यिक, सामाजिक, धार्मिक, सेवेसंबंधी कार्यांसाठी प्रवास करणाऱ्या समाजसेवकाला एक लहानसा अनुभव येतो. लहान-मोठे दान देताना दिलेल्या मुख्य राशीला जोडून एक रुपया जास्त दिला जातो. एकशे एक, पाच हजार एक, एक लाख एक असे धनदान दिले जाते. पूर्ण देशात होणाऱ्या अशा व्यवहारात ही समानता दिसून येते. भारतीय सांस्कृतिक एकतेचे हे उत्तम उदाहरण आहे.

याचे तात्पर्य काय असे विचारल्यावर एका सहकार्याने उत्तर दिले की, आमच्या कल्पनेत दानाचा कधी अंत होत नाही. दानाचा योग्य अर्थ, दिलेले धन असा नसून प्रगट केलेला भाव आहे. दानाच्या राशीचा शेवट होऊ शकतो, पण दान देण्याचा भाव कधीच संपत नाही. तो भाव म्हणजे अंतःकरणाची वृत्ती आहे, ज्याचा अंत होत नसतो. सामान्यपणे शून्य हा अंत दर्शविणारा असतो. आपली परंपरा हे सूचित करु इच्छिते की, आपल्यासारख्या धार्मिक सज्जनाचा हा कल्याणकारी भाव चिरंतन, न संपणारा राहो आणि त्याचा संकेत आहे- 'आणखी एक' अथवा 'एकाधिक'. म्हणून एकशे नाही; एकशे एक.

आधुनिक वैज्ञानिक वातावरणात ह्या तत्त्वाचे तात्पर्य सहजतेने समजले जाऊ शकते. सुनिश्चित क्षणी रॉकेटचे लॉंचिंग ठरविले जाते आणि वरून उलट गणना चालू होते. शेवटी ती शून्यावर येऊन थांबते; अर्थात् शून्य अंत आहे; त्यानंतर काही नाही. मनुष्याची वृत्ती अशी होऊ नये. त्याचे क्षितिज अनंत होवो. त्यानुसार त्याचा व्यवहार होवो. अशा प्रकारे अत्यंत मूल्यवान भव्य सांस्कृतिक विधान आहे, 'दानाची एकाधिकता'.

स्वल्पाधिकता

दानात ज्याप्रमाणे एकाधिकतेची गोष्ट सांगितली, तशीच विक्रीमध्ये स्वल्पाधिकतेची बाबही आहे. काय आहे ही स्वल्पाधिकता? ती भारतात आसेतुहिमालय चालत आलेली प्रथा आहे. जेव्हा आपण एखादी वस्तू खरेदी करतो, सर्व दुकानदार तोलून किंवा मापून वा मोजून पूर्ण वस्तू दिल्यावर आणखी त्यावर थोडे देतात वा वर टाकतात. धान खरेदी करणारे जे असतात त्यांच्याविषयी विक्री करणारा शेतकरी आणखी एक मूठभर धान वर टाकतो. दूध विकणारा एक चमचा दूध वरचे टाकतो. ठेल्यावर दाण्याच्या शेंगा विकणारा पण टोपलीत दोन-चार शेंगा वरच्या म्हणून जास्त टाकतो. नारळ विकणारे शंभर नारळ मोजून झाल्यावर पाच किंवा दहा जास्तीचे नारळ देतात. ह्या प्रथेला स्वल्पाधिकता म्हणतात. आजकाल रेशनच्या दुकानात, डिपार्टमेंटल स्टोअर, मॉल, संकुल आदींच्या विशाल प्रवेशानंतर ही प्रथा लुप्त होत चालली आहे. शहरी क्षेत्रात तर ही प्रथा अंतर्धान पावली; परंतु आजही खेडेगावात त्याचे प्रचलन आहे.

विक्री केल्यानंतर वर जास्तीचे देण्याची प्रथा स्पष्टपणे अर्थसंबंधी आहे. पण त्याचे आचरण किंवा पालन नैतिकतेच्या जाणीवेतून होते. तसे करणे म्हणजे सदाचार करणे असे मानले जाते. म्हणून पूर्ण भारतात सर्व भाषा-बोलींमध्ये त्यासाठी वेगळा शब्द लागू झाला व तो प्रचलनात आला. कदाचित् शब्दकोषात त्याला प्रवेश मिळाला नसेल, तरी पण लोकांच्या हृदयात तो जाऊन चांगला रुळला आहे. त्या शब्दाने तेथे मूळ पकडले आहे. केरळमध्ये वाशी, तामिळनाडू, कर्नाटक व आन्ध्रात किंचित् उच्चारणाच्या भेदासह कोसरा, विदर्भात पस्तुरी, उत्कलमध्ये उंका, पुरेन, छत्तीसगडात पुरौनी, मध्यभारतात लगोनी, रुअन, रुँक, पश्चिम उत्तर प्रदेशात लुभाव, पूर्व उत्तर प्रदेशात घलुवा, गुजरातेत उपरीयामण, पंजाब-हरियाणात झुंगा-रुंगा, बंगाल व आसाममध्ये फाऊं, मणिपुरात पोट, पोचे असे शब्द आहेत. निश्चितच आपल्या ह्या विशाल देशातील प्रत्येक भागात अशा प्रकारचे शब्द असतील. ह्यावरून हे सिद्ध होते की ह्या नगण्य अशा दिसणाऱ्या प्रथेमध्ये कोणता तरी मूल्यवान अर्थ असणारच.

जेव्हा मला तो अर्थ कळला तेव्हा मी पश्चिम महाराष्ट्रातील मालवण-गोमांतक प्रदेशात प्रवास करीत होतो. तेथे शंभरापर्यंत मोजल्यावर दहा जास्तीचे नारळ दिले जातात आणि त्या जास्तीच्या दहा नारळांना विशेषत: 'देवाचा नारळ' म्हणतात. हा देवाचा नारळ सौद्याच्या बाहेरचा आहे. ह्या दहा नारळांवर विक्री करणाऱ्याचा कोणताही अधिकार नाही. कारण ते देवाचे नारळ आहेत. ह्यातून असा अर्थ निघतो की व्यापारात आर्थिक व्यवहाराच्या पलीकडचा नैतिक व्यवहार पण आहे.

व्यापारी प्रामाणिकता यातून काय अभिप्रेत आहे? एकदा सौदा पटून पक्का झाल्यावर खरेदी-विक्री शतप्रतिशत म्हणजे शंभर टक्के प्रामाणिकपणे व्हायला पाहिजे. कळत न कळत फसवणूक व्हायला नको. ह्या भूमिकेतून पुढे विचार करताना सर्वसामान्य जीवनात जागृत न राहिल्यामुळे मोजण्यात चूक होण्याची शक्यता असते. वस्तू तोलून देताना तराजू व वजनाच्या घासाघासीमुळे, तोलणाऱ्याच्या दृष्टिदोषामुळे कमी-जास्त होण्याची शक्यता असते. दूध वा तेलासारखी द्रव वस्तू देताना पाच-दहा थेंब खाली पडले असतील म्हणून खरेदी करणाऱ्याला अपेक्षेपेक्षा वस्तू कमी मिळण्याची शक्यता असते. त्याचा अर्थ सौद्यातील धोकेबाजी किंवा सौद्याचे उल्लंघन असा होईल. धर्मनिष्ठ, नीतिपरायण समाजाच्या प्रहरींनी त्यापासून वाचण्याचा उपाय काढला आणि उपरोक्त स्वल्पाधिक देण्याची प्रथा सुरू केली. संक्षेपाने असे म्हणता येईल की, थोड्याशा अनवधानाने संभवनीय अकल्पित आर्थिक चुकीच्या बदल्यात केला गेलेला नैतिक क्षतिपूरक आहे स्वल्पाधिकता.

हा क्षतिपूरक नेहमीच खरेदीदाराच्या बाजूने असतो. त्याच प्रकारे विकणाऱ्या पक्षाने त्याची त्यानुसार केलेली सोय पण आहे. त्याला कदाचित एकाच शब्दाने जाणले जाते. तो शब्द आहे बोणी. विद्वान लोकांचे असे म्हणणे आहे की तो शब्द धनलक्ष्मीला असणाऱ्या पर्यायवाची भवानी शब्दाचा अपभ्रंश आहे. कित्येक लोक त्याला बिनी, बर्णी, बोहनी म्हणतात. बोणी उषाकिरणासारखा म्हणजे दिवसाचा प्रारंभ होतानाचा शब्द आहे. उपजीविकेसाठी संसारी मनुष्याचा दिवस उष:कालापासून म्हणजे सकाळपासून सुरु होतो. त्या क्षणापासून सार्वजनिक जीवनात सौद्याची सुरुवात होते. सौद्यामध्ये नेहमीच गिऱ्हाईकाची दिशा खाली जाण्याची असते. सौदेबाजीचा पारा जेव्हा चढतो तेव्हा विक्रेता गिऱ्हाईकाला म्हणतो, "भैय्या! सौदा मत करो बोणी है।" बस. वातावरण बदलून जाते. सौदेबाजी बंद होते. गिऱ्हाईक त्याच्या मनातला स्वल्पाधिक, बोणीच्या रूपात त्याला देतो. महत्त्वाची गोष्ट ही आहे की तो माझी हानी झाली आहे असा विचार त्यावेळी मुळीच करत नाही. ह्या वेळचे मनोविज्ञान कसे असते? धर्मप्रवण गिऱ्हाईक विचार करतो की, "दिवसाची सुरुवात आहे. विक्रेत्याच्या उपजीविकेचा शुभारंभ होत आहे. माझ्याकडून थोडे जास्तीचे पैसे त्याच्या हाती पडले तर त्याचे जीवन सुखी होईल. म्हणून आज त्याची कमाई चांगली होवो, त्यांचे मंगल होवो", अशा सद्‌भावनेने गिऱ्हाईक विक्रेत्याशी सौदेबाजी बंद करतो. क्रेता म्हणजे गिऱ्हाईक जर अशा प्रकारे विचार करेल तर विक्रेत्याच्या मनावरील ताणतणाव बराच कमी होईल, ह्याचा विचार करावा. अशाने पूर्ण समाजात प्रसन्नता पसरते. बोणी द्यायची ही प्रथा नेहमीच विक्रेत्याच्या पक्षाकडची असते. त्याच्या फायद्याची असते.

यावरून स्पष्ट होते की, हिंदू संस्कृती दुकानदार व खरेदीदार ह्या दोघांनाही सांभाळून घेते. त्यांना सुखी ठेवण्यासाठी हा सर्व खटाटोप करते.

स्वल्पाधिकतेचा हा व्यवहार हिंदू संस्कृतीच्या विशेषतेची ओळख करून देणारा म्हणजेच हिंदू संस्कृतीचा परिचायक आहे. भौतिकतेच्या वर उठून आध्यात्मिकतेचे स्पंदन त्यात दिसते. 'इदं न मम'चा यज्ञ-संस्कार त्यात प्रज्वलित होतो. 'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा:।' हे उदात्त तत्त्व त्यात झळकते.

नामकरण

नवजात शिशूचे नामकरण हा एक साऱ्या विश्वात आचरणात येणारा संस्कार आहे. हिंदू समाजाच्या षोडश संस्कारांपैकी तो एक संस्कार आहे. तरी पण हिंदूंच्या नामकरण संस्कारात विशेष लक्ष देण्यासारखी गोष्ट आहे, जी सेमेटिक मतावलम्बी समाजांमध्ये दिसत नाही. भारत वर्षातील सर्व वैदिक व अवैदिक समूहांमध्ये नामकरणासाठी इष्ट देवतेचे नाव स्वीकारले जाते. त्याला अधिक योग्य व शुभ मानले जाते. म्हणून गोविंद, लक्ष्मी, गौरी, महेश्वरी, सिद्धार्थ, गौतम, महावीर इत्यादी नावे सगळीकडे दिसतात.

ह्याच्या अगदी उलट सेमेटिक पंथीय यहूदी, ईसाई, इस्लामी समाजांमध्ये ह्या प्रथेचा पूर्ण अभाव आहे. सर्वात पहिली गोष्ट त्यांच्यात आहे ती ही की, तेथे एकही स्त्री देवता नाही. पुरुषांना तर जहोआ, अल्लाह, ख्रिस्त, जीझस ही नावे देणे म्हणजे ती 'देवनिंदा' मानली जाते. श्रद्धेने जर कोणी तशी नावे दिली तर त्याला शिक्षा दिली जाते. इतिहास त्याचा साक्षी आहे. आश्चर्य म्हणा वा विडंबना म्हणा, इंग्रजी भाषेत नामकरणासाठी जो शब्द वापरला जातो तो आहे CHRISTENING ज्याचा अर्थ 'ख्रिस्तीकरण' असा होतो. परंतु ख्रिस्तु (जीझस) हे नाव कोणालाही देता येत नाही. असे का होते, त्यात उद्देश कोणता ह्या बाबतीत विचार करू या.

भारतात उत्पन्न झालेल्या सर्व पंथांची आस्था आहे की नराचा नारायण होऊ शकतो. नारायण बनण्यासाठी नराने काय केले पाहिजे ह्या संबंधीचे मार्गदर्शन करणाऱ्या गोष्टी पंथानुसार जरी वेगवेगळ्या असल्या तरी मूळ कल्पना सर्व पंथांमध्ये सारखीच आहे. अष्टांग मार्गाच्या यशस्वी साधनेमुळे एखादा भिक्षू बुद्ध बनू शकतो, अशी भगवान बुद्धाची वाणी आहे. जैन, वैष्णव, शीख सगळे ह्यालाच सर्वोत्तम ध्येय मानतात. त्या पवित्र व मंगलमयी मनोकामनेमुळे त्या पंथांचे अनुयायी आपापल्या देवतांची नावे आपल्या अपत्यांना देतात व त्यामुळे त्यांना तसे करतांना गौरवास्पद वाटते व त्याचा त्यांना अभिमानही असतो.

सेमेटिक पंथांचा विचार व विश्वास भिन्न आहे. त्यांच्यात ईश्वर बनण्याचा विचार तर सोडाच, पण ईश्वराला पाहणेही शक्य नसते. निवड केलेला पुत्र वा पैगंबरालाही देवदर्शन झालेले नाही. आकाशात असणाऱ्या सर्वेशाला पाहणे वा भेटणे, ईश्वर गाऱ्हाणे ऐकेपर्यंत (कयामतपर्यंत) शक्य होत नाही. तशा प्रकारच्या मोहात कोणी पडले तर त्याने अक्षम्य देवनिंदा केली असेच मानले जाते. अशा आस्थेने प्रेरित झाल्याने निष्कर्ष हाच निघतो की आपल्या अपत्यांना देवतांची नावे देऊन त्यांचे नामकरण करणे म्हणजे देवाचा अपमान करणे होय. उदाहरणार्थ, आपण केरळमध्ये गानभूषण येशूदास आणि कलामंडळाच्या हरिदासाला पाहू. संक्षिप्त नावाने हरिदासाला हरी म्हणून

हाक मारले जाऊ शकते; पण येशूदासाला येशू म्हणून हाक मारता येणार नाही. वीस-पंचवीस वर्षांपूर्वी पाकिस्तानातील एका निष्ठावान मुसलमानाने आपल्या मुलाचे नाव 'अल्लाह' ठेवले. हे कळताच सरकारी अधिकाऱ्यांनी त्या पित्याला कडक शिक्षा दिली व मुलाचे नाव तत्क्षणी बदलवायला लावले. नामकरणाच्या संबंधातील हिंदू संस्कृतीचे हे वेगळेपण आपण समजून घेतले पाहिजे.

देहावसान

उपरोक्त नामकरणासारखाच दुसरा मुद्दा देहपाताचा आहे. सेमेटिक व भारतीय आध्यात्मिक दर्शन या दोन्हीत देहावसानानंतर मनुष्याच्या आत्म्याच्या सद्गती संबंधात विश्वास ठेवला जातो. पण त्याच्या प्रक्रियेसंबंधात दोघांच्या कल्पनेत भिन्नता आहे. सेमेटिक पंथानुसार जगाच्या अंतिम दिवशी त्याचे म्हणणे प्रत्यक्ष परमेश्वर ऐकेल आणि नंतर निर्णय घोषित केला जाईल. ऐकण्याच्या दिवसापर्यंत शवाच्या आत्म्याला कबरीत विश्रांती घ्यावी लागेल.

ह्या विचाराहून वेगळा आहे भारतीय दर्शनाचा विचार. भारतोत्पन्न सर्व पंथ-संप्रदायांचा विचार आहे की माणसाच्या मृत्यूनंतरच्या क्षणापासूनच त्याच्या कर्मानुसार त्याची गती निश्चित केली जाते. त्यात भगवंताची भूमिका नाही. गीतेत स्पष्ट म्हटले आहे की, सर्वव्यापी परमेश्वरसुद्धा कोणाच्या पापकर्माला वा शुभकर्माला ग्रहण लावीत नाही. म्हणूनच तो जबाबदार नसतो. नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः। (५-१५)

देहावसानासंबंधातील हे दोन वेगळे विचार, मृत्यूचा उल्लेख करतेवेळी दोन प्रकारे प्रगट होतात. भारतातील सर्व भाषांमध्ये मृताला स्वर्गवासी, कैलासवासी, दिवंगत, ब्रह्मलीन, परलोकप्राप्त आदी म्हणतात. अशी आशा केली जाते की मेलेली व्यक्ती आपल्या सत्कर्मामुळे छोट्या छोट्या अंतराळाशिवाय सरळ स्वर्गात जावो. त्यासाठी मराठी भाषेत 'देवाज्ञा झाली' व बंगाली भाषेत 'चरमधाम प्राप्त' असे केले गेलेले वर्णन फारच सुंदर आहे. पण शेवटल्या दिवसापर्यंत वाट पाहणाऱ्यांच्या भाषेत हे शब्द अकल्पनीय आहे कदाचित निदाजनकच असावेत. म्हणून कोण्या एखा बिशप किंवा पादऱ्याच्या देहावसानानंतर ईसाई लो त्याला दिवंगत ऐवजी कालकवलित म्हणतात.

जाणे नव्हे ; येणे

वर देवाज्ञेसंबंधी म्हटले आहे. देवाज्ञा म्हणजे मृत्यू किंवा देहावसान. देवाज्ञा होणार हे जाणले तरी लोक म इच्छित नाहीत. अधिकतर लोक मृत्यूला घाबरतात. मृत्यू नाव उच्चारण्याला लोक अशुभ मानतात. मृत्यूला सूचि करण्यासाठी दुसरा शब्द लावतात. मंगलूरच्या कोकणी भाषेत 'मेल्लो' (मरून गेला) यासाठी 'गेल्लो' (गेला) अ म्हणतात. हिंदीमध्ये सुद्धा 'वे नहीं रहे' म्हणतात. सर 'मेला' म्हणणे असभ्य मानले जाते. सर्व भारताची हीच री आहे. शब्दप्रयोग करण्याची ही शिष्टता सामान्य जीवनात प्रचलित झालेली दिसते.

साठ-सत्तर वर्षांपूर्वीचा एक जुना प्रसंग आहे आमच्या घरी आम्हाला भेटण्यासाठी संघाचे प्रचारक आ होते. दोन-तीन महिन्यात त्यांनी २०-२५ मल्याळम् शब्द शिकून घेतले. जलपान केल्यावर परत जाताना आजीला म्हणजे नानीला (आईची आई) पाहून मल्याळम् भाषे त्यांनी 'मी जाऊ?' असे म्हटले. लगेच नानीने त्यांना अडवले आणि म्हटले, "असे म्हणू नकोस. 'मी येऊ' अ म्हण. जातो वा जाणे हा शब्द चांगला नाही. आपण सर्व ज फक्त एकदाच जातो." प्रचारक खूप समजूतदार तर होते पण मिसळणारे होते. पायरीवर उभे राहून ते म्हणाले, "नानी आमच्या मराठीत पण असेच आहे. म्हणून आम्ही, विशेष संघाचे लोक कधीच जात नसतो, नेहमी येतोच. मी पुन येईन." नानी खुष झाली.

त्यावेळी नानीच्या मुखातून हिंदू संस्कृती बोलत होती. पूर्ण हिंदुस्थानात निरोप घ्यायच्या वेळी जाणारा 'पुन भेटू', 'पुन: येईन' असे म्हणतो. गुजराती भाषेत 'आऊजो' व मराठीत 'मी येतो' असे म्हणतात. भारताचा अतिथी कधी जात नसतो, तो नेहमी येत असतो. 'जातो' म्हणण्याच्या वेळी जसे नानीने म्हटले, त्यात अशुभाचा संकेत असतो. विचार वा इच्छा नेहमी शुभसूचक असावी. इंग्रजीत 'बाय, बाय' म्हणून विधिवत् शेवटच्या 'गुड बाय' मध्ये न पडो, हीच येथील संस्कृतीची अपेक्षा आहे.

संतांच्या वाणीतून जाण्याचा हा शब्द निःसंकोच येतो. पण तो प्रसंग वेगळा असतो. जेव्हा त्यांच्या दिव्य दृष्टीला आपल्या ऐहिक जीवनाचा अंत दृष्टिगत होतो तेव्हा ते ईश्वरलीन होण्याच्या आतुरतेने गातात की, "मी जात आहे आपल्या घरी." पण आपल्यासारख्या सामान्य लोकांसाठी पथ्य आहे- 'यायचे' आहे, 'जायचे' नाही. भारतीय संस्कृतीची ही विशेष शिकवण आहे.

अमर संतान

हिंदू संस्कृती नर-नारीला पापी, पापातून जन्मलेली, पापात्मा मानत नाही. स्वामी विवेकानंदांचे ११ सप्टेंबर १८९३ चे शब्द ह्या संदर्भात स्मरणीय आहेत. एका वैदिक ऋषीने साऱ्या जगासमोर उभे राहून उच्च स्वरात आनंददायी संदेशाची घोषणा केली, "अमृत पुत्रांनो! ऐका हे दिव्यधामवासी देवगण!! अमृताच्या पुत्रांनो! किती गोड आणि आशाजनक संबोधन आहे हे! बंधूंनो! ह्या गोड नामामृताच्या आधिकारिक शब्दांनी आपणास संबोधित करू, ह्याची आज्ञा मला आपण द्यावी. नक्कीच हिंदू आपणास पापी म्हणणे अस्वीकृत करतो. आपण तर ईश्वराची मुले आहात, अमर आनंदाचे भागीदार आहात, पवित्र व पूर्णात्मा आहात. आपण ह्या मर्त्यभूमीवरील देवता आहात. आपण भले पापी कसे? मनुष्याला पापी म्हणणेच पाप आहे. ते मानव स्वरूपावर घोर लांछन होय."

नंतरच्या दिवसात एका सत्संगात कोण्या एका महिलेने स्वामीजींजवळ शंका व्यक्त केली होती की, "स्वामीजी, काय आदमने आज्ञा-भंगाचे पाप नव्हते केले?" अस्त्राला प्रत्यस्त्राने जसे उत्तर देतात त्याप्रमाणेच स्वामीजींचे तत्काळ उत्तर होते की, "भगिनी, आपण आठवा की ईश्वराने जेव्हा आदमला बनवले तेव्हा तो निष्पाप निरंजन होता ना?" हिंदू संस्कृती महिलांना पापाचा उगम मानत नाही. उलट ती आहे 'सर्वमंगल मांगल्या.'

आसेतुहिमालय

प्राचीन काळापासून आपल्या पूर्वजांनी ह्या भारत वर्षाला विविधतेने भरलेला असूनही अखंड भूखंड असेच मानले. म्हणून संस्कृत भाषेत 'आसिन्धु समुद्रपर्यन्ताया एक राष्ट्र'ची परिभाषा प्रचलित झाली. तोच भाव विष्णुपुराणात 'उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणं। वर्षं तद्भारतं नाम, भारती यत्र सन्ततिः॥' ह्या श्लोकाने अभिव्यक्त झाला. भारताच्या इतर सर्व भाषांमध्ये भारताच्या अखंडतेसंबंधीची भावना म्हणी व वाक्प्रचारांद्वारे प्रगट झाली. हाच आमचा श्रेष्ठ सांस्कृतिक वारसा होय. तमिळ भाषेत 'इमय मुदल कुमारि वरै' शतकानुशतके प्रचलित म्हण आहे, ज्याचा अर्थ आहे- हिमालयापासून कन्याकुमारीपर्यंत. भाषांमध्ये 'आसेतु हिमालय, हिमवत्सेतुपर्यंतम्' असा सुंदर साहित्यिक वाणीचा प्रयोग आहे. सन् १९६२ मध्ये जेव्हा चीनने भारतावर आक्रमण केले, तेव्हा भारताच्या सर्व भाषेतील कविवरांनी ह्याचाच आधार घेत आपल्या भावनाप्रधान कविता रचल्या. आम जनतेला असे वाटले की कविवर त्यांच्याच हृदयातील भावना प्रगट करीत आहेत. समग्र भारताचे वर्णन एकमात्र श्लोकात एकवटून 'मातृलहरी' नावाच्या कवितेत कविश्रेष्ठ श्रीधर वर्णेकर यांनी गायले.

रत्नाकराधौतपदां, हिमालय किरीटिनीं।
विन्ध्यकाञ्चीसरिन्मालां, वंदे भारतमातरम्॥१॥

ह्यालाच सध्या, तिसऱ्या ओळीच्या पाठ्यभेदाने (ब्रह्मराजर्षिरत्नाढ्यां), विद्याभारतीच्या तीस हजार विद्यालयात होणाऱ्या प्रार्थनेत हे गातात.

हिंदू संस्कृतीच्या कित्येक विशेषतांना जिज्ञासूंसमोर उघड करण्याचा विनम्र प्रयत्न येथे केला गेला आहे. विषय पूर्ण झाला असा दावा करणे धैर्याचेच होईल. कारण हिंदू संस्कृती इतकी जुनी आहे की तिचा आदी व अंत शोधणे शक्य नाही. हिंदू संस्कृतीचे छोटेसे विहंगम चित्र यथामति रेखाटले आहे.

•••

खरे राष्ट्रीयत्व

पु. नि. साठे

(लोकसभेच्या विद्यमान अध्यक्ष मा. खा. सुमित्राताई महाजन यांचे तीर्थरूप पु. नि. साठे यांचा 'पुरुषार्थ' या नियतकालिकातील हा लेख विशेषत्वाने पुर्नमुद्रित करीत आहोत.)

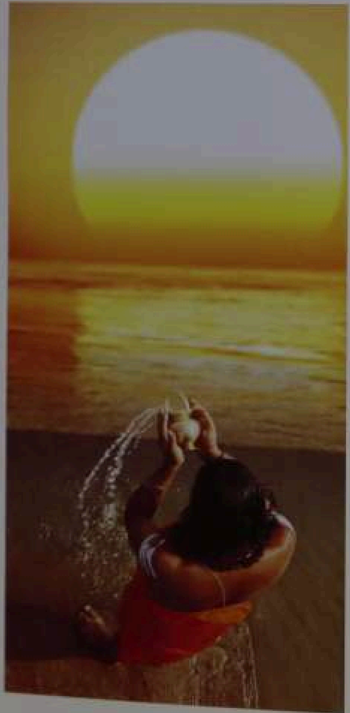

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति॥
(ऋ. १०/१९१/४)

"तुमचा अभिप्राय एकसारखा, तुमची अंतःकर[...] एकसारखी व तुमचे मन एकसारखे असो; जेणेकरून तुम[...] जीवन सुसाह्य म्हणजे संघशक्तीच्या बळकटीने यु[...] होईल."

गीतारहस्याचा शेवट लोकमान्य टिळकां[...] ऋग्वेद-संहितेतील वरील मंत्राने केला आहे. वरील म[...] म्हणजे राष्ट्रीयतेचीच व्याख्या आहे, हे प्रथम लक्षातच आ[...] नाही. पण सध्या आमच्या राष्ट्रीयत्वाच्या व्याख्ये[...] चाललेली ओढाताण पाहून त्यावर विचार करीत असताना[...] राष्ट्रीयत्वाच्या निरनिराळ्या पौर्वात्य व पाश्चात्य पंडितां[...] केलेल्या व्याख्यांचा विचार करीत असताना, आपल्[...] पूर्वजांनी इतक्या प्राचीन काळात आपल्या एकत्वाची इत[...] सुंदर तत्त्वे सांगितली, हे पाहून अत्यंत हर्ष झाला आणि म[...] विचार ठाम झाले.

बोलताना मनात हे सारे संस्कार दृढ होतात. [...] हिंदू नसून हिंदी आहे' ही शिकवण बालपणापासून आम्ह[...] सर्वत्र मिळाली. त्याचा परिणाम हिंदू मनुष्य म्हणवि[...] जातीय, तिरस्कृत आणि हिंदी म्हणविणे म्हणजे राष्ट्रीय[...] देशभक्तीचे लक्षणच समजले जाऊ लागले. अशा स्थित[...] हिंदुत्व म्हणजेच राष्ट्रीयत्व हे ऐकल्याबरोबर कसेसेच व[...] लागले. पण अखेरीस शोध घेऊ लागल्यावर तेच [...] राष्ट्रीयत्व आहे, असे साधार पटले.

संस्कारांचा परिणाम कसा होतो पाहा. हिंदुत्[...] अभिमान धरणे म्हणजे जातीयत्वाचा अभिमान धरणे; एव[...]

नव्हे, तर तिरस्करणीय म्हणूनही प्रचार चालू आहे. काय म्हणे 'हिंदू हे नाव आपल्याला परक्यांनी दिलेले- वाईट अर्थाने लावलेले म्हणून वाईटाशिवाय ते जातीयता दर्शविते.' हिंदू हे नाव वाईट नाही हे दर्शविण्यासाठी त्याचा उगम 'सिंधु' या शब्दातून आहे वगैरे पुष्कळ शास्त्रीय चर्चा पाहिल्या. अखेरीस विचार मनात आला की नाव दुसऱ्याने देणे यात वावगे तरी काय? स्वतःचे नाव घेऊन जन्मास कोण येते आहे? प्रत्येक वस्तूला अगर माणसाला दुसराच नाव ठेवतो, नाही का? ती वस्तू किंवा माणूस वा देश ओळखण्यासाठी नावे ठेवली जातात! त्यात चांगले वाईट काय असणार? गुलाबाला कण्हेरी म्हणण्याचा पूर्वापार प्रघात पडला असता तर त्याचे गुलाबत्व नष्ट होईल काय? कण्हेरीला गुलाब नाव असते तर त्याच्याठायी गुलाबाचे गुण आले असते काय? नावापेक्षा गुणालाच महत्त्व नाही काय? त्या त्या वस्तूचे गुण अखेरीस नावाशी निगडित होतात एवढेच. एका दगडाचा अर्धा भाग देवत्व पावतो आणि अर्धा भाग कुठे जाईल कोण जाणे! धोंड्या हा खरोखर दगडासारखा मठ्ठही असेल- अगर त्याचा महर्षी धोंडोपंत कर्वेही होऊ शकतो. मग हिंदू हे नाव वाईट असू शकणार नाही. त्याला लागलेली गुलामीची घाण वाईट, म्हणून ते अभिमानास्पद वाटत नसावे.

पण याला जबाबदार आपणच नाही का? हिंदू या नावाला चिकटलेली जबाबदारी पार पाडायला नको असलेले भ्याड आपल्याला हिंदी म्हणतात. आपल्याबरोबर इतरही गुलाम आहेत, हे दर्शवून त्यातच समाधान मानण्याची रीत, दुसरे काय?

दुसरा आक्षेप जातीयतेचा! पण हे तरी कोणी शिकविले? आपल्या राष्ट्रीय सभेच्या जन्माबरोबर आपल्यांत 'हिंदीत्व म्हणजे राष्ट्रीयत्व' ही व्याख्या आली. साठ वर्षे त्याचा प्रचार सुरू आहे. मग मनावर त्याचे दडपण पडले तर नवल काय? प्रथम, आपण हिंदी म्हणजेच खरे राष्ट्रीय असे वाटत होते. पण गेल्या कित्येक वर्षांतील देशातील परिस्थिती पाहून वाटे की, हे बरोबर आहे का? या देशात राहणारे हिंदू, पार्शी, ख्रिश्चन, मुसलमान, इंग्रज वगैरे सर्व धर्मांचे व पंथाचे लोक हिंदी म्हणजेच राष्ट्रीय- कोणीही चार आणे देऊन आमच्या राष्ट्रीय सभेचे सभासद व्हावे. पण अखेरीस राज्य-घटनेत राष्ट्रीयता कुठे आहे? विभक्त मतदार संघ, जातवारीवर नोकऱ्या, बहुसंख्य-अल्पसंख्य अशी विभागणी, राखीव जागा, राखीव हक्क, नाना प्रकार आमची राष्ट्रीय सभा मान्य करते आहे. सर्वच राष्ट्रीय म्हटल्यानंतर हे भेदभाव का? कारण एकच की हे खरे राष्ट्रीयत्व नव्हे. आमच्यावर लादलेले हे खोटे राष्ट्रीयत्व, आमच्या देशाचे आणि समाजाचे रक्त शोषण करीत असून गुलामगिरी वाढवीत आहे.

पण यात आश्चर्य का वाटावे? माजी राज्यकर्त्यांनी- इंग्रजांनी आपली सत्ता अबाधित टिकावी म्हणून निर्माण केलेले ते शस्त्र आहे. आपल्याला फक्त कळले नाही, अजूनही कळत नाही एवढेच. राष्ट्रीय सभेच्या जन्माकडे गेले म्हणजे याचे खरे स्वरूप कळेल. १८८५ साली ह्यूम या इंग्रजाने राष्ट्रीय सभेची स्थापना केली. हा गृहस्थ १८५७च्या बंडात एक मॅजिस्ट्रेट होता आणि स्त्री-वेष घेऊन त्याला बंडवाल्यांपासून जीव जगवावा लागला. त्यानंतर १८८५ पर्यंत तो आमचेवर सत्ताधारी अधिकारीच होता. असा गृहस्थ आमच्या देशाच्या अभ्युदयाकरिता राष्ट्रीय सभा स्थापन करतो म्हणजे तो 'महात्मा'(!)च म्हटला पाहिजे. नव्हे, त्याला महात्मा म्हणणारे आमच्यात बडे बडे देशभक्त आहेत! पण यांच्या दुर्दैवाने, त्याने राष्ट्रीय सभेच्या स्थापनेचा आपला हेतू स्वतःच सांगितला आहे.

राष्ट्रीय सभेच्या स्थापनेमुळे ह्यूमसाहेबांवर त्याच्याच जातभाईंनी टीका सुरू केली. त्यावेळी त्याने दिलेले उत्तर त्याचे हेतू स्पष्ट दर्शविते. ह्यूमसाहेब म्हणतात, "राष्ट्रीय सभेच्या स्थापनेच्या वेळी, निःसंशय आपण एका भयंकर राज्यक्रांतीच्या काठावर उभे होतो... लोकांमध्ये जी मोठी शक्ती उत्पन्न झाली होती आणि वाढत होती, तिला

प्रकट होण्याकरिता सोईस्कर साधन (Safety valve) तातडीने निर्माण करणे अवश्य झाले होते. आणि अपेक्षित परिणाम खात्रीने घडवून आणणारे राष्ट्रीय सभेसारखे दुसरे साधन उपलब्ध होण्यासारखे नव्हते... भविष्यकाळी हिंदुस्थानात ब्रिटिश राजसत्ता अभंग राहण्याच्या दृष्टीनेच वरील चळवळीचा विचार प्रामुख्याने करावयास पाहिजे." खुद्द राष्ट्रीय सभेच्या जनकाचे स्वतःचेच शब्द किती अर्थपूर्ण! आणि त्यांनी अपेक्षिलेले परिणाम खरोखरच घडून आले.

ह्यूमसाहेबांजवळ असा पुरावा होता की, त्या वेळी १८५७ पेक्षाही मोठ्या प्रमाणावर हिंदुस्थानात बंड होऊन त्यात ब्रिटिश सत्ता जळून गेली असती. म्हणून ती सत्ता अभंग राखण्याकरिता- आमच्या कल्याणाकरिता नव्हे- त्याने हिंदी राष्ट्रीय सभेची स्थापना केली. प्रथम राष्ट्रीयत्वाची व्याख्या हिंदुस्थानात राहणारे सर्व म्हणजे हिंदी- हे राष्ट्रीय ठरविले. त्यात जित आणि जेते सर्वच आले. कारण ह्यूम, कॉटन, वेडरबर्न सारखे इंग्रज राष्ट्रीय ठरून ते अध्यक्षही झाले. मग इतरांची कथा काय? आमच्यातील इंग्रजी शिक्षणाने पुढारलेले शिक्षित शिष्ट हाताशी धरून त्यांच्याकरवी आम्हाला सनदशीर शांततेच्या मार्गावर प्रथम आणले. एखादा सावरकर, खुदीराम अगर चाफेकर निघाला तर त्याचा आमच्याकडून निषेध करवून काटा काढण्यात आला! एखादा टिळक, अरविंद निघाला तर त्याला आमच्याकडूनच, त्यांचा मेंदू सडला असला पाहिजे, असे ठरवून हद्दपार करण्यात आले! पुन्हा त्यांनी डोके वर काढलेच तर त्यांच्याचकरवी राष्ट्रीयत्वाचे तुकडे करून अल्पसंख्य-बहुसंख्य समाज म्हणून दुही करवून, अपरिहार्यतेची सबब म्हणून, लखनौसारखे हिंदु-मुस्लिम करार निर्माण झाले. जातिवादाचे विष पेरल्यावर हिंदु-मुसलमान तर वेगळे झालेच. कारण ते सोपेच होते. पण हिंदूमध्येही जातिवाद पेरला. ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर आले. जणू काही हिंदुस्थानात ब्राह्मण बहुसंख्य आहेत म्हणून

ब्राह्मणेतरांना राखीव हक्क मिळू लागले, राखीव जागा मि लागल्या! राज्यघटनेत जातवारी, एवढेच नव्हे त नोकऱ्यांतही जातवारी. अखेरीस अस्पृश्य समाज वेगळ काढून गांधींच्या हाताने त्यांना 'हरिजन' असे स्वतंत्र ना देऊन त्यांचा सवता सुभा केला. हेच प्रमाण वाढत चालले त बहुसंख्य समाज कोण हेच कळणे कठीण जाईल,- कुठे हिंदू असे नावच नाही. 'मुसलमान मतदार संघ', 'बि मुसलमान मतदार संघ'- या देशात हिंदू जणू नाहीतच आ हे सगळे किळसवाणे आणि राष्ट्राला अधःपाताला नेण प्रकार राष्ट्रीय सभेकडून, अल्पसंख्यकांना संरक्षण म्हणू अपरिहार्य म्हणून- घडवून आणले जात आहेत. राष्ट्री म्हणविणाऱ्या मंत्रिमंडळातसुद्धा जातवारीवर दिवाणगि आणि नोकऱ्या! सर्वांचे समाधान करावयाला निघालेल आमच्या राष्ट्रीय सभेची कोण दुर्दशा चालली आहे ही! या अंत नाही का? आहे. अंत दोन प्रकारचा- एक संपू अधःपतन अगर राष्ट्राचा उद्धार! पण त्याला मार्ग कोणता खऱ्या राष्ट्रीयत्वाची प्रतिष्ठापना करणे, खरे राष्ट्र निर्मि करणे हाच खरा मार्ग होय.

आजची आपली स्थिती अशी आहे. राष्ट्र निर्मितीआधी आपण राज्यघटनेचा विचार करतो आहे 'आधी कळस मग पाया रे' तसे आमचे चालू आहे. हि राष्ट्रीयत्वाच्या कमकुवत पायावर आम्ही राज्यघट ठरवितो आहो. त्यात जातीय प्रश्नाबरोबर राष्ट्रीय शब्दा हिणकसपणा आणतो आहो. हा कोण- राष्ट्रीय मुसलमा राष्ट्रीय मराठा, राष्ट्रीय ब्राह्मण, राष्ट्रीय अस्पृश्य- न हरिजन- याला अंतच नाही! सर्व जर राष्ट्रीय समजायचे त्यात भेदभाव का? काय अल्पसंख्यकांचे हितरक्षण म्ह त्यांना वेगळे कायदे आणि इतरांना वेगळे कायदे करायचे एकच न्याय, एकच कायदा सर्वांना सारखा का नाही? रा राष्ट्रातील सर्व समाजांचे हितसंबंध एकच नाहीत काय सर्वांची इच्छा, आकांक्षा आणि श्रम हे राष्ट्राच्या गौरव नकोत का? पण येथे राष्ट्रीयत्वच धोक्यात आहे. राष्ट्र

निर्मितीपूर्वी राज्यघटनेचा विचार चालू आहे. त्यात जातींचे संरक्षणाबरोबरच, भरीला भांडवलशाही, समाजवाद, कम्युनिझम्, फॅसिझम्, मजूर, शेतकरी वगैरे आणखी दुहीची शेकडो बीजें पेरली आहेत आणि या सर्वांत राष्ट्रीयत्वाची होळी होऊन ह्यूमसाहेबाचा सेफ्टी व्हॉल्व्ह, फाटाफूट अभंग ठेवण्याचे काम जोराने करीत आहे! मग खरे राष्ट्रीयत्व तरी कोणते?

राष्ट्रीयत्वाची व्याख्या तरी काय, याचा विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे. आपल्या गुलामगिरीमुळे आपल्याला एक सवय लागून गेली आहे की, आपल्या माणसाने काही सांगितले तरी ते पटत नाही. ऋग्वेदातील व्याख्या आपल्याला प्रथम पटणार नाही. परक्यांनी- विशेषतः पाश्चात्यांनी- साहेबाने सांगितले तर ते चटकन पटते. राष्ट्र आणि राष्ट्रीयत्वाची व्याख्या बड्या बड्या पाश्चात्य पंडितांनी केली आहे. प्रो. हायेस, मॅझिनी, डॉ. बर्नार्ड, प्रो. होलकोम्बी, झिमरिन, बर्जेस, गेटेल, प्रो. काळे (हिंदू) वगैरे पंडितांनी राष्ट्रीयत्वावर ग्रंथ अगर निबंध लिहून व्याख्या केल्या आहेत. त्या सर्वांचा निष्कर्ष काढला तर ते सर्व राष्ट्र व शासनसंस्था यात भेद करतात. त्यांचे म्हणण्याप्रमाणे (Nation is a Cultural unit) राष्ट्र ही सांस्कृतिक संस्था आहे व शासनसंस्था (State is political unit) ही राजकीय संस्था आहे. राष्ट्र हा शासनसंस्थेचा पाया आहे. स्वतंत्र राष्ट्राने आपली शासनसंस्था स्वतःची ठरवायची आहे. या दृष्टीने राष्ट्रीयत्व म्हणजे काय ते पाहू. राष्ट्रीयत्वाने राष्ट्र निर्माण होते किंवा राष्ट्राचे राष्ट्रीयत्व त्या राष्ट्राचे संस्कृतीवर अवलंबून असते. वरील सर्व पंडितांनी केलेल्या राष्ट्रीयत्वाच्या व्याख्यांचा निष्कर्ष असा निघतो. सामान्यतः राष्ट्रीयत्व सिद्ध व्हायला पाच समान, एकत्वाच्या अशा गोष्टींची आवश्यकता आहे- १. देश, २. धर्म, ३. संस्कृती, ४. जाती अथवा वेष, ५. भाषा.

ज्या समाजाच्या धारणेत वरील पाच गोष्टींत समानता अथवा एकत्व आहे, तोच समाज राष्ट्रीय होऊ शकतो. ही व्याख्यासुद्धा जणू काय अपुरी वाटली म्हणून प्रो. झिमरीन व डॉ. बर्नार्ड यांनी अखेरीस असे म्हटले आहे की- Nationality is a State of mind. (राष्ट्रीयत्व ही एक मनाची भावना (अवस्था) आहे.) Nationality is a thing which the national can feel rather than define. (राष्ट्रीयत्व ही अशी बाब आहे की, तिची व्याख्या करण्यापेक्षाही ती भावनेने प्रतीत होणारी गोष्ट आहे.) या सर्वांचा अर्थ एकच निघतो. राष्ट्रीय म्हणविणाऱ्या समाजाच्या भावना सारख्या- एकत्वाच्या असल्या पाहिजेत. समाजामध्ये बारीक-सारीक भेद असणार व असतील, पण त्या सर्वांचे मूलस्थान, बीज- एक असले पाहिजे. माझ्या मते वरील सर्व तत्त्वे या देशात फक्त एका हिंदू समाजालाच लागू पडतात, इतरांना नाही.

प्रथम आपण देशाबद्दल विचार करू. हिंदूंना हिंदुस्थान हेच सर्वस्व वाटते. मातृभूमी म्हणून नव्हे, तर पुण्यभूमी, कर्मभूमी, आमचे सर्वच काही या देशात साठविले आहे. या भूमीतील प्रत्येक वस्तूवर आमचे निरतिशय प्रेम आहे. या भूमीतील पर्वत, नद्या हीसुद्धा आमची पवित्र स्थाने झाली आहेत. मानवाने बांधलेली मंदिरेच नव्हे, तर निसर्गाने निर्माण केलेले हिमाचल, सह्याद्रि, विंध्याद्रिसारखे नगाधिराज, गंगा-सिंधु-सरस्वतीसारख्या नद्या यासुद्धा आमच्या पवित्र भावना जागृत करतात. कै. विठ्ठलभाई पटेलांसारखा आंग्लविद्येने विभूषित, राजकारणी मुत्सद्दी, लंडनमध्ये आपल्या मृत्युशय्येवर असताना अखेरची पवित्र इच्छा म्हणून भरल्या डोळ्यांनी सांगतो की, 'मी मेल्यावर माझी हाडे माझ्या पवित्र गंगामातेला अर्पण करा!' या मातृभूमीवर किती निरतिशय प्रेम! ज्या ठिकाणी जन्माला आलो, वाढलो, खेळलो, ज्या भारतमातेने आपला योगक्षेम चालविला, त्या ठिकाणीच या देहाचे अवशेष पडावे, गंगामातेने आपल्या पवित्र जलाशयात माझ्या अस्थींना जागा दिली की मोक्षसाधनच झाले! किती पवित्र आणि निरतिशय प्रेमाची भावना! प्रभू रामचंद्राला रावणवधानंतर

लंकेत राहून राज्य करण्याचा आग्रह करणाऱ्या लक्ष्मणाला प्रभूंनी दिलेले उत्तरसुद्धा हीच भावना व्यक्त करीत नाही का? "हरकत नाही. भरत बदलला असला तरी मी माझ्या मातृभूमीत कोठेही राहीन- पुन्हा रानावनात राहीन"-

अपि स्वर्णमयी लंका न मे लक्ष्मण रोचते।
जननी जन्म-भूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी।।

पण मातृभूमीबद्दलचे हे प्रेम हिंदूंशिवाय कुठे आहे? गांधीजींचे मित्र- राष्ट्रीय सभेचे एका वेळचे अध्यक्ष मौलाना महंमद अल्ली हेही विलायतेत निवर्तले. पण अखेरची इच्छा- 'माझा देह मक्केला न्या!' ज्या जन्मभूमीत जन्माला आला, ज्या भूमीने वाढविले, मानसन्मान केला- नव्हे या भूमीतील उच्च पदाला- राष्ट्रपतीच्या पदाला पोचविला, त्याची अखेरची इच्छा 'मक्केला माझी हाडे न्या!' पण जास्त टीकाच नको. त्यांची ही जन्मभूमी असली तरी पुण्यभूमी नव्हे. या भूमीकडे पाहण्याची दृष्टीच व्यापारी- एके काळचे आपण जेते- हिंदूंचे प्रतिस्पर्धी म्हणून भावनाच भिन्न!

यानंतरचा प्रश्न धर्माचा. पण धर्म, जाती आणि संस्कृती या तिन्ही गोष्टी परस्परांशी इतक्या निगडित आहेत की, त्यांच्यात फोड करणेच कठीण आहे. खरोखर हिंदू धर्माची व्याख्या करणेच शक्य नाही. त्याची स्थापना करायला एखादा येशू अगर पैगंबर आला नाही. तो अनादि आहे- अनंत आहे. मानवाच्या उत्क्रांतीबरोबर तो आमच्या ऋषींनी बनविला. मानवी समाजाची-भारतीयांची- हिंदूंची समाजधारणा करण्यासाठी तो निर्माण झाला. बाकीचे समाज अगर धर्म मागाहून निर्माण झाले. हिंदूंचा धर्म तो हिंदू धर्म- त्यातून वैदिक, बुद्ध, जैन, आर्यसमाज, शिखांचा खालसा, वैष्णव, शैव, ब्राह्मो वगैरे नाना पंथ निर्माण झाले. पण सर्वांचा पाया एकच. उपासनेचे मार्ग भिन्न, अगणित झाले; पण मूळ एकच, धर्माची सामान्य तत्त्वे एकच; त्यापासून निर्माण झालेला सांस्कृतिक इतिहास एकच. जाती किंवा वंश एकच. अनुलोम-प्रतिलोम विवाहामुळे, चातुर्वर्ण्यामुळे किंवा अन्य कारणांमुळे निरनिराळे पंथ अगर पोटजाती निर्माण झाल[्या] असल्या तरी सर्वांचा वंश-संस्कृती-रक्त एकच. वैदिक[ांचे] अगर सनातन्यांचे देवालय, शिखांचे सुवर्ण-मंदिर अ[गर] जैनांचे मंदिर, अन्य पंथांची प्रार्थना-मंदिरे सर्व एक[च]. सर्वांबद्दल प्रत्येक हिंदूला आदर, आपलेपणा व अभिमा[न] आहे. दुसऱ्या हिंदुपंथाचे मंदिर म्हणजे ते चर्च अगर मशी[द] भासत नाही. श्रीरामचंद्र अगर श्रीकृष्णाच्या मूर्तीपासून ते तद्दन खंडोबा-म्हसोबापर्यंत सर्वांचे पुढे हिंदू नम्र होतो. रा[म,] कृष्ण, अशोक, बुद्ध, महावीर, दयानंद, शिवाजी, प्रताप, गु[रु] गोविंद... हिंदू धर्मातील कोणीही महान- व्यक्ती सर्वां[ना] सारखीच पूज्य आणि स्फूर्ती देणारी आहे! अशी कितीत[री] उदाहरणे देता येतील. याला कारण एकच. मुळा[त] असलेली-बीजरूपाने वास करीत असलेली हिंदुधर्माची- हिंदुपणाची- हिंदुसंस्कृतीची- हिंदुरक्ताची भावना एक[च] आहे. काश्मीरपासून रामेश्वरपर्यंत ही एकत्वाची भाव[ना] आहेच आहे.

स्वामी विवेकानंदांना आंग्ल-विद्या-विभू[षित] अलवरच्या महाराजांनी एकदा प्रश्न केला- "स्वामीज[ी,] आपण मूर्तिपूजेचे कसे समर्थन करता?" स्वामींनी उ[त्तर] केले, "हा श्रद्धेचा प्रश्न आहे." पण महाराजांचे अ[गर] आजूबाजूच्या लोकांचे समाधान झाले नाही. स्वामींचे ल[क्षात] ही गोष्ट आली. स्वामींचे लक्ष सहज जवळ असलेल्[या] फोटोकडे गेले. स्वामींनी विचारले, "हा फोटो कोणाचा?" महाराज म्हणाले, "माझ्या वडिलांचा." चटकन स्वामींनी [तो] काढून जमिनीवर टाकला आणि सांगितले, "या फोटो[वर] पाय द्या, याचेवर थुंका, याचा चुराडा करा." सर्व [लोक] स्तिमित होऊन पाहू लागले. स्वामी पुन्हा पुन्हा आग्रह क[रू] लागले. शेवटी महाराज म्हणाले, "हा आमच्या वडिलां[चा] फोटो, हा तुडवू कसा? त्याचा अपमान करू कसा?" स्वा[मी] उत्तरले, "त्यात काय आहे? तो कागद आहे. त्यात तु[मचे] वडील नाहीत. चला, तुडवा, थुंका त्याच्यावर!" सर्व [लोक] उमगले. श्रद्धेचा-भावनेचा हा महिमा... हीच गो[ष्ट] आपल्याला लागू पडते.

श्रीराम, श्रीकृष्ण, विवेकानंद, टिळक, गांधी, नेहरू कोणीही महान् पूज्य हिंदूचा फोटो असो- फार काय, अस्पृश्य समजल्या जाणाऱ्या डॉ. आंबेडकरांचा असो... आपण पायदळी तुडवू काय? शक्यच नाही... चुकून पाय पडला तरी मनोमन क्षमा मागू... उचलून हृदयाशी धरून पश्चाताप व्यक्त करू. कारण एकच एक, हिंदू रक्त! रक्ताचा, धर्माचा, संस्कृतीचा हा अभिमान. पण प्रत्येकाने मनाशी प्रामाणिक विचार करावा.

पाश्चात्त्यांचे अनुकरण करणारे काही विद्वान् राजकारणात धर्माचा अंतर्भाव नको म्हणतात. Religion is a matter of personal belief. धर्म हा व्यक्तिगत श्रद्धेचा प्रश्न आहे म्हणतात. राजकारणात धर्म नको, असे पाहिजे तर घटकाभर म्हणू या! पण राष्ट्रनिर्मितीला तो आवश्यकच आहे. आमच्यावर राज्य करणारे इंग्रजसुद्धा राज्यकारभारांत एक धार्मिक खाते ठेवीत असतात. आमच्याच देशांत प्रत्येक प्रांतात Ecclesiastical Department (धार्मिक खाते) हे इतर खात्याप्रमाणे होते व आमच्या पैशातून ख्रिश्चन धर्माचा प्रचार सुरु होता. ख्रिश्चन प्रार्थना-मंदिरे आमच्या P.W.D. खात्यांकडून बांधविली गेली व दुरुस्तही झाली व होत होती. हे सर्व कशासाठी? सर्वत्र ख्रिश्चन धर्माची महती वाढावी म्हणूनच ना? एखाद्या चर्चमध्ये गव्हर्नर अगर राजेसाहेब गेले तर त्यांचे फोटो तेथील बिशपसमवेत वर्तमानपत्रांत छापले जातात व ते आपण कौतुकाने पाहतो. मुसलमानांची ईदची प्रार्थना मैदानात होऊन त्याचेही फोटो छापले जातात. त्यांचे सुऱ्हावर्दी प्रार्थनेला हजर राहतात. पण आमचे शंकराचार्य गावात आले तर त्यांना भेटायला आमचे पंतप्रधान जायचे नाहीत! उलट एखादा त्यांच्या मिरवणुकीला शांतता रक्षणासाठी बंदी करील! इतर समाज तर शंकराचार्यांची टवाळीही करील. हा परिणाम कशाचा? धर्माची राष्ट्रीयतेतून हकालपट्टी केल्याचा! पण हिंदूंना ते मानवले! मात्र हा मूर्खपणा पाहून मुसलमानांनी धर्मावर आधारलेली मुस्लिम लीग स्थापून पाकिस्तान मिळविले. राष्ट्रीयत्वातून आमच्या धर्माची, रक्ताची, संस्कृतीची हकालपट्टी झाल्यामुळे आजचा अनर्थ ओढवला आहे. या तीनही गोष्टी म्हणजेच हिंदुत्व हे राष्ट्रनिर्मितीला आवश्यक आहे. समाजवादी, हुजूर, उदार, मजूर कोणत्याही पक्षाचा असला तरी पाश्चात्त्य हा इंग्रज, रशियन, फ्रेंच, जर्मन प्रथम असतो, त्या नावाच्या गौरवासाठी धडपडतो. मग आम्ही 'हिंदू' या नावासाठी का धडपडू नये? ते नाव हेच आमचे राष्ट्रीयत्वाचे खरे द्योतक आहे. नव्हे, हिंदुत्व हे आमच्या राष्ट्रीयतेपासून अभिन्न आहे.

आता राहिली भाषा. आमचे सर्व धर्म-ग्रंथ, आजचा पुराणकाळापासून चालत आलेला धार्मिक, सांस्कृतिक इतिहास, आमचे जुने वाङ्मय ज्यांत लिहिले गेले अशी आमची संस्कृत भाषा सर्व हिंदुस्थानात चालते, शिकली जाते, अध्ययन केले जाते, नव्हे पवित्र मानली जाते. आमच्या सर्व प्रांतिक भाषांची जननीच संस्कृत आहे.

अखेरीस निष्कर्ष एकच निघतो-राष्ट्रीयत्वाला आवश्यक असणाऱ्या गोष्टी- एकत्वाच्या भावना फक्त हिंदूंत आहेत. इतरांच्या आणि आमच्या भावना एक नाहीत. याच भावना वाढीला लावणे आवश्यक आहे. काही काल त्या सुप्त आहेत, असे वाटत असले तरी त्या प्रज्वलित होऊ शकतात. आपण सर्व हिंदू म्हणजेच राष्ट्रीय आहो. आपले हित-संबंध एकच आहेत, ही भावना वाढीस लावणे- प्रखर तेजाने सर्व हिंदुमात्राचे हृदयात तळपू लावणे अवश्य आहे.

आजची परिस्थितीच चमत्कारिक. हिंदू म्हणविणे लज्जास्पद वाटते. जातिभेदाबरोबर पंथभेद आहेत. ते वाढीस लावले जात आहेत. राष्ट्रीय म्हणविणारी काँग्रेस जातिभेदावर आधारलेली राज्यघटना मान्य करून राष्ट्रीयत्वाला मूठमाती देत आहे. प्रांतिक काँग्रेसचे अध्यक्ष आपल्याच दिवाणांना उद्देशून शेटजी, भटजी म्हणून संबोधून आपला द्वेष व्यक्त करीत आहेत. मुळात एकत्वाची भावना असलेल्या समाजातील एकत्व वाढीस लावण्याऐवजी त्यांचे निरनिराळे गट पाडण्यात येत आहेत. हिंदू समाजाचा

एक मोठा भाग- अस्पृश्य समाज- हरिजन या नावाने बाजूलाच ठेवण्यात येत आहे. यापेक्षा हिंदुत्वाची प्रखर भावना निर्माण करणे हेच खरे राष्ट्रीयत्व नाही काय? त्यात जातिभेद, पंथभेद नको, प्रांताभिमान नको, एक अखंड हिंदुराष्ट्र म्हणून आपण का जगू नये? पण- पण- परकियांनी निर्माण केलेल्या सेफ्टी व्हॉल्व्हने निर्माण केलेली ही परिस्थिती आहे.

मग प्रश्न असा निर्माण होतो की, जर तुमचे हे हिंदुराष्ट्र, तर मग इतरांचे काय करणार? वास्तविक हा प्रश्नच निघू नये! हिंदुराष्ट्रनिर्मितीनंतर, राज्यघटना ठरविण्याचा तो प्रश्न आहे. तो स्वतंत्र हिंदुराष्ट्र ठरवील. पण यात तरी कठीण काय? ज्यांना हिंदुराष्ट्राचे घटक म्हणून राहायचे असेल त्यांनी समान हक्काने राहावे. पारशी समाज कधी भांडतो आहे? पण मुसलमान अगर इंग्रज यांच्या मनात असलेली जेतेपणाची जुनी भावना- हिंदुराष्ट्राचे शत्रुत्वाची भावना नडते आहे. आमच्या राष्ट्राचे घटक म्हणून कोणीही राहावे, त्याकरिता स्वतंत्र हक्क कशाला? काय तुमच्याकरिता रेव्हिन्यू कोड किंवा पिनल कोड, किंवा व्यापारी कायदे वेगळे करायचे आहेत? फार तर धार्मिक स्वातंत्र्य मागावे. पण तेही दुसऱ्यांच्या हक्कावर अतिक्रमण करून नव्हे.

या जातीय राज्यघटनेचा काँग्रेसचे नवीन अध्यक्ष आचार्य कृपलानी यांनीसुद्धा जळजळीत निषेध केला आहे. आपल्या अध्यक्षीय भाषणात ते स्पष्ट म्हणतात, 'काँग्रेसने स्वतंत्र मतदारसंघांना मान्यता देण्यात चूक केली, असे माझे स्पष्ट मत आहे. आपल्या सर्व आपत्ती त्यामुळेच निर्माण झालेल्या आहेत, वगैरे.' पण हे तत्त्व आपल्यात आपल्या राज्यकर्त्यांनी घुसडून दिले आहे. कारण एकच, त्यांची सत्ता अखंड चालावी. अल्पसंख्यकांचे हितरक्षण करण्याच्या गोंडस नावाखाली ही तत्त्वे आमच्याच नव्हे, सर्व गुलाम-राष्ट्रांच्या माथी मारली गेली. लीग ऑफ नेशन्समध्ये या तत्त्वाचा पुरस्कार करताना इंग्रज मुत्सद्दी ऑस्टिन चेंबरलेन यांनी सांगितले की, 'अल्पसंख्यकांना निराळे अधिकार देण्यात त्यांना बहुसंख्यकांकडून चांगली वागणूक मिळून अखेर त्यांनी मुख्य राष्ट्रीयत्वात मिसळून जावे.' पण असे निराळे अधिकार देण्यापासून असलेले धोके त्याचवेळी दाखवून देण्यात आले होते. अल्पसंख्यकांच्या नावाखाली स्वतंत्र हक्क दिले तर अखेरीस हे लोक स्वतंत्र संघटन करून मूळ मुख्य राष्ट्रापासूनच फुटून निघतील व स्वतंत्र सुभा स्थापन करतील, अशी धोक्याची सूचना फ्रेंच मुत्सद्दी पॉल फॉशिली यांनी त्याच वेळी दिली. पण हा सर्व न्याय आम्हां गुलाम राष्ट्रांपुरताच होता आणि आज त्याचे पर्यवसान पाकिस्तानच्या परिणतीत प्रत्यक्ष दिसतेच आहे!

मुसलमानांचे नुसते अल्पसंख्य म्हणून मानणे नाही, तर त्याच्या पाठीशी जुनी शत्रुत्वाची, द्वेषाची जेतेपणाची भावना आहे; सबंध चाळीस कोटी लोक मुसलमान करण्याची आकांक्षा आहे! त्यांना 'हिंदुस्थान' 'दीनिया' करावयाचा आहे!!!

पण ही आकांक्षा आता सफल होणार नाही. हिं समाजातील एकत्वाची भावना वाढीस लागली आहे. बंगाल हिंदूंवर झालेल्या अत्याचाराचा प्रतिध्वनी बिहार, युक्त प्रांत मुंबई वगैरे प्रांतांत उठू लागला आहे.

आपल्याला सांगण्यात येते की, 'बंगालमधील हिंदूंवर झालेल्या अत्याचाराचा बदला इतर ठिकाणच्या 'निरपराध' मुसलमानांवर अत्याचार करून घेऊ नका.' प बंगालमधील हिंदू निरपराध नव्हेत काय? होय, निरपरा होते! पण ते हिंदूंच्या दृष्टीने! मुसलमानांच्या नव्हे.

देवकीच्या उदरी येणारी बालके निरपराध नव्हत काय? कंसाच्या दृष्टीने नव्हती. त्याला त्यात श्रीकृष्ण त्याचा मृत्यू दिसत होता. तसेच निरपराध हिंदू बालके काय- पण त्यांना जन्म देणाऱ्या निरपराध माता- मुसलमानांना शत्रूच वाटतात. पाकिस्तानचे शत्रू ठरणारे बालरूपाने असणारे लक्षावधी श्रीकृष्ण किंवा असे आणखी लक्षावधी श्रीकृष्ण निर्माण करणारी हिंदू मातापितरे, यांना मुळातच नाहीसे करून टाकावे, ही कंसाची कल्पना! हिंदुस्थानातील सर्व ठिकाणची व विशेषे करून पंजाबातील हत्याकांडे काय सांगतात? पण अखेरीस श्रीकृष्ण, हिंदुस्थानच्या विस्तीर्ण गोकुळात, हिंदू समाजाचे विराट स्वरूपाने दर्शन दिल्याखेरीज राहणार नाहीत.

सारांश, एकच निष्कर्ष निघतो की, खरे राष्ट्रीयत्व म्हणजेच हिंदुत्व. हिंदूपणाचा अभिमान हिंदूंच्या रक्तात आहे. तो दडपून नाहीसा होणार नाही. उलट दुप्पट जोमाने उसळून तो सर्वत्र हिंदुस्थानात आपले तेज प्रकट करील. पण त्याला चेतना द्यायला प्रत्येक हिंदूने तन, मन, धन लावून झटले पाहिजे. प्रत्येक हिंदू मिळूनच हा विराट हिंदुसमाज आहे. म्हणून प्रत्येक हिंदूवर हिंदुराष्ट्र-निर्मितीची जबाबदारी आहे. चर्चिल, रूझवेल्टसारखे परकीपणाने, सहानुभूती आहे म्हणण्याचे दिवस संपले. कारण आपण परकी नाही. प्रत्येक हिंदू हा समाजाला जबाबदार आहे.

हिंदुराष्ट्र मोठे झाले- गौरवाच्या शिखरावर चढले- तर प्रत्येक हिंदू हा जगात मानाचे स्थान मिळवील. जगावर राज्य करणाऱ्या गोऱ्या राष्ट्राचा घटक म्हणूनच ना, एखाद्या साध्या गोऱ्या माणसाकडे पाहून आपण भीतीने खाली मान घालतो? मग ती स्त्री असो अगर पुरुष असो. हिंदू मात्र गुलाम म्हणून कोणीही त्याचेवर अत्याचार करावा! नव्हे, खोट्या राष्ट्रीयत्वाने हुरळून गेलेले आमचे काँग्रेसचे अधिकारीसुद्धा आम्हाला हिंदू म्हणून मानाने जगू द्यायला तयार नाहीत. तरीपण हरकत नाही. ही स्थिती पालटेलच पालटेल. त्याचे प्रत्यंतर आपल्याला आजूबाजूला दृष्टी टाकली तर दिसतेच आहे. हिंदू जागृत होत आहे, बलिष्ठ व संघटित होत आहे. आता फक्त एकाच गोष्टीची आवश्यकता आहे आणि ती खऱ्या राष्ट्रीयत्वाचे जाणिवेची म्हणजे लेखाच्या सुरवातीला म्हटल्याप्रमाणे हिंदूंनो, तुमचा अभिप्राय एकसारखा, तुमची अंतःकरणे एकसारखी, तुमचे मन एकसारखे असो- की ज्यामुळे तुमचे सुसाह्य म्हणजे तुमच्या संघशक्तीची बळकटी होईल.

एवढे झाले की हिंदुराष्ट्र निर्माण होऊन ते पुन्हा पूर्वीपेक्षाही जास्त वैभवाने या जगात तळपू लागेल. याकरिता प्रत्येक हिंदूने या मातृभूमीची अल्प अशी सेवा करावी. मग 'योगक्षेमं वहाम्यहम्' असे वचन या भूमीने आम्हा हिंदूंना श्रीकृष्णमुखाने दिलेलेच आहे!

●●●

मान्यवरांचे
अभिप्राय

हिंदु धर्म संस्कृति मंदिर हे एक आदर्शनीय स्थान आहे.
[illegible] येथे असलेले वेद, पुराण, महाभारत, रामायण,
[illegible] ग्रंथांवर येथे असलेल्या टीका अगदी [illegible]
[illegible] एखादे ठिकाणी आढळतील.
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] विद्यार्थ्यांस आपापल्या शास्त्राचा अभ्यास
[illegible] [illegible] जाणे लागेल.
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] उपलब्ध आहेत.
[illegible] [illegible] हे दोन्ही ग्रंथ देखील येथे उपलब्ध आहेत.
[illegible] विद्यार्थ्यांना यावरून [illegible] [illegible] असेल ?

[illegible]
२.१२.८२

हिंदु धर्म संस्कृति मंदिर [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] पाहून [illegible] आनंद वाटला. [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] आहेत [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] होतो.

— [illegible]
[illegible]
२.१२.८२

२१-६-१९८३

प. डॉक्टर हेडगेवार यांच्या पुण्यस्मरणाच्या
दिवशी हिंदुधर्म संस्कृति मंदिरास भेट देण्याचा
योग आला याबद्दल समाधान वाटते.
चारशे वर्षांतील उत्कृष्ट ग्रंथालय, पोथ्यांचे
हिंदुधर्म संस्कृतीची ओळख करून देणारे ग्रंथ व
लोकांची वाचन अशी व्यवस्था येथे या देशाच्या गौरव
व अभिमानाचा विषय आहे. येथे थोड्या वेळात
फक्त गोष्टींच्या परिचय झाला व त्यामुळे समाधान
वाटते. वाङ्मय हे कार्य नागपुरातील एक श्रेष्ठ
पदवी व्याख्यानांतून सुरू केले व नागपुरातील
प्रयत्नशील तरुणांनी ते पुढे चालवले यांतूनच या
संस्थेचा उत्कर्ष पारिचित होत आहे.
येथे व्यवस्थेच्या [illegible] [illegible] यापेक्षा
अधिक काही सांगता येत नाही. येथे येण्याची
व सर्व पाहण्याची संधी मिळाली याबद्दल
चालकांचे आभार मानतो.

[illegible]
निवृत्त - चित्रशाळा प्रेस - प्रकाशन
मा. अध्यक्ष - महाराष्ट्र [illegible] परिषद

२८-४-२००८

डॉ. आपटीकर यांनी लिहिलेल्या ध्वनिफितींचे या पुस्तकाचे प्रकाशन आज माझे हस्ते झाले. या पुस्तकाचे प्रकाशक हिन्दु धर्म संस्कृति मंदिर. या निमित्ताने मंदिरास भेट देण्याचा योग आला. संस्कृती मंदिर लोकशिक्षण, संशोधन व प्रकाशन असे [illegible] तिहेरी कार्य करीत आहे. मंदिराची स्वतःची स्नातकोत्तर विद्यार्थ्यांना व संशोधकांना उपयुक्त अशी लायब्ररी असून त्यात बरेच जुने व अप्राप्य ग्रंथ आहेत. या सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मंदिराजवळ निष्ठावान कार्यकर्त्यांचा संच आहे. मी मंदिराच्या कार्यात सदैव यश व प्रगती इच्छितो.

[illegible]

२८-४-२००८

तशी 'हिंदुधर्म संस्कृति मंदिर' ही एक तीस वर्षांपूर्वी कै. आप्पासाहेब [illegible] आणि कै. मोरोपंत जोशी यांच्या सक्रीय प्रयत्नाने स्थापन झालेली संस्था. तिला कै. [illegible], कै. [illegible], डॉ. श्री. पा. पेंडसे असा अभ्यासक संशोधकांचे मार्गदर्शन आणि सहकार्य लाभत राहिले. त्यांची धुरा गेल्या दोन वर्षांपासून नवीन तरुण उत्साही मंडळींनी आपल्या खांद्यावर घेतली आहे. मला आनंद होतो की ही मंडळी तीन [illegible] चैतन्य आणीत आहेत. विविध कार्यक्रम, प्रकाशन विचार आणि रचनात्मक दिशा जोमाने सुरु आहेत. मला विश्वास वाटतो की संस्थापकांचे स्वप्न आता पूर्ण होईल आणि संस्था नागपुरात, विदर्भात, आणि पुढे महाराष्ट्रात मानाचे स्थान मिळवील. मी, या एका वेगळ्या प्रकारच्या संस्थेची प्रगती होत राहो असे इच्छितो.

नागपूर २९.५.०८ [illegible] देशपांडे [illegible]

हिंदू धर्मसंस्कृति मंदिराला भेट दिली
दुर्मिळ पुस्तकांचे भांडार पाहिले
संस्थेच्या माध्यमातून चाललेले
इतर कार्याची माहिती घेतली
अत्यंत आनंद झाला.
माझ्या सर्वांना शुभेच्छा
[illegible]
९/१०/०७.

गीता जयंतीच्या निमित्ताने - संस्थेत व्याख्यान
देण्याचे काम लाभले. संस्थेचे कार्य व
प्रत्यक्ष प्रकाशने - पाहून आनंद वाटला.
या संस्थेची व तिच्या कार्याची समाजाला
आवश्यकता आहे. हे कार्य अधिक
वाढीस लागो हीच सदिच्छा.

१२/०४. [illegible]
[illegible] पुणे ३०.

[illegible]
२५/१२/०४

॥ श्री ॥

दिनांक १८ जून २००७.

आज हिंदु धर्म संस्कृति मंदिरास भेट देण्याचा सुयोग प्राप्त झाला. संस्थेमार्फत चालू असणाऱ्या कार्याची माहिती मिळाली आणि फार आनंद झाला. भारतीय परंपरेच्या आधाराने रहाणाऱ्या चिरस्थिर मूल्यांच्या जोपासनेचे व वृद्धीचे काम संस्थेमार्फत सदैव होत राहील याची खात्री वाटते. संस्थेच्या कार्यकर्त्यांना या कार्यासाठी अखंड स्फूर्ती व साधने उपलब्ध होत रहावी हीच श्रीपरमेश्वरचरणी विनम्र प्रार्थना.

[illegible]

श्री.

हिंदु धर्म संस्कृति मंदिर.

वरील संस्था पाहण्याचा योग आला. माझ्या आयुष्यांतील हा दिवस फार आनंदाचा गेला. संस्थेची भरभराट या पुढे व्हावी हीच ईशचरणी प्रार्थना.

मा. मा. ठाकूर देसाई
१५-६-६७

हिंदुधर्मसंस्कृति मंदिरास भेट दिली. ग्रंथालय पाहिले. कांही प्रकाशित ग्रंथ पण पाहिले. कार्यपद्धतीची कल्पना आली. कांही विभागांचे जागरण व जागृत धर्म प्रबोधन हे संस्थेचे प्रयोजन म्हणावे लागेल. संस्थेस माझ्या सदिच्छा!

३०/१०/७७ शिवाजीराव भोसले

प्राचार्य मुधोजी महाविद्यालय
फलटण (जि. सातारा)

नागपूर, [illegible]
दिनांक ५ [illegible] १९५८

हिंदु धर्म संस्कृति मंदिर संस्थेचे ग्रंथालय पाहण्याची संधी मिळाली आणि अभ्यासकांसाठी केवढे मोठे साहित्य व सोयी येथे उपलब्ध केलेल्या आहेत, हे पाहून साश्चर्य आनंद वाटला. या साहित्याचा व सोयींचा उपयोग करून अभ्यासूवृत्तींनी या संस्थेचे योजनापूर्वक [illegible] या कामाचे चीज केले पाहिजे. महाराष्ट्राच्या संशोधन [illegible] बहुमोल कार्य [illegible] मोठेच आवश्यक आहे.

(अमरेन्द्र गाडगीळ)

हिंदू धर्म संस्कृति मंदिर या संस्थेला आज भेट दिली; आणि जुन्या व नव्या व्यवस्थेतील भेद जाणवला. मंदिरात हस्तलिखित उत्कृष्ट, उपयोगी आणि दुर्मिळ पुस्तकांची भर पडत आहे हे पाहून आणखीन आनंद होतो. माझी प्रीति व सदिच्छा मंडळी या कार्यात विशेष उत्साहाने काम करत आहेत या जाणिवेने मन भरून येत आहे.

स. आ. डांगे
२१.५.६३

ॐ

माघ शु. १४, श. १९००
शनिवार दि. १०-२-१९७९

श्री. रा. रा. दत्तोपंत पिंगळे यांच्या भेटीच्या योगाने आज येथे येणे घडले. कार्याची माहिती, प्रगति व सद्यस्थितीचे अवलोकन करतां आले. सज्जनांच्या प्रामाणिक कार्यकर्त्यांच्या सैन्य या संस्थेस सदैव उत्कर्षोन्नत अग्रेसर करेल, याची खात्री पटली.

अंत:करणपूर्वक शुभेच्छा!

इति राम.

(स्वाक्षरी)

(दिनकर वासुदेव उपाध्ये
पंडित धनागरे, कुलपरिक्रमी)
c/o प.पू. नाना महाराज तराणेकर
५६/१ स्नेहलता गंज, गणेश मंडल के पीछे.
इंदौर (म.प्र.)
452 003

आज नागपूरला आलो असतां, योगायोगाने 'हिंदु धर्म संस्कृति मंदिर' पहाण्यासाठी आलो. समाधान वाटले. ही वेळ मंदिर उघडे असण्याची नसतांनाही श्री. [illegible] यांनी हे मंदिर उघडून, त्यांतील ग्रंथसंग्रहालयाचे दर्शन घडविले याबद्दल मन:पूर्वक धन्यवाद.
हिंदुधर्म, संस्कृति, इतिहास, राजकारण, समाजकारण याविषयींची [illegible] पुस्तके, मासिके आदि [illegible] करून ती [illegible] लावून, संशोधकांना आणि अभ्यासूंना वाचण्याची जी सोय येथे केली आहे ती निश्चित उपयुक्त आहे.
संस्थेने [illegible] पुस्तकेही प्रकाशित केली आहेत. सर्व ग्रंथ पहातांना [illegible] मनांत आले की वेळ मिळाला की एकदोन वर्षे येथेच बसून राहावे, ज्ञानसागरांत डुंबत जावे!
संस्था-संचालकांना पुन्हा एकदा धन्यवाद.

(स्वाक्षरी)

नागपूर –
तिथी पौष २८ शके १९०२
१८-१-१९८०.

संचालक
[illegible]
[illegible] सदन,
[illegible]
मुंबई २८.

पुनश्च: मंदिर पहाण्यास दिलेल्या [illegible] मन:पूर्वक धन्यवाद!

(स्वाक्षरी)

An Extra ordinary institution - Hindu Dharma Sanskriti Mandir stands specially for propagation of our Ancient History and culture. The various Books collection in the Library is invaluable and thousands of people who take interest in books gets profound knowledge and benefit. The work has to expand many fold and people especially Nagpurians I hope will take full advantage for further improvement of their own selves, our History and culture and All round development in all fields. I wish the organisers and office bearers of the Hindu Dharma Sanskriti Mandir long life and several years of Continuous service for the benefit of the institutions as well as our Mother-Land.

(K. N. NAG)

INDOKEM LTD.
NAGPUR.
Hon. Secretary
Sanmitra Sabha
NAGPUR.

12.1981.

आज अचानकपणे प्रस्तुत संस्थेचे ग्रंथालय पाहण्याचा योग आला हे मी माझे भाग्य समजतो. मी पुस्तकांचे ढीग पाहिले. (त्यामुळे काही विभागातून फिरताना तर काही फार [illegible] आहेत हे संदर्भ ग्रंथ अभ्यासकांना असे वाटले. पण —

हा प्रश्न स्वतंत्र निर्माण करतो. ह्या संस्थेचा व्याप श्री दत्तोपंत पिंपळे यांनी ज्या आस्थेने व जिद्दीने सांभाळला आहे ते पाहिले की मन थक्क होते. ह्या [illegible] मी दीर्घायुष्य चिंतितो.

[signature]
५-९-८२

धाम 'प्रकाश'
शिवाजीनगर
डोंबिवली (प)
(वि. दाते)

हिंदुधर्मसंस्कृतिमन्दिराच्या या ग्रंथालयाचा उल्लेख कित्येक वर्षांपूर्वी डॉ. शं. दा. पेंडसे यांच्या ग्रंथांमध्ये वाचला होता. आज ते ग्रंथालय प्रत्यक्ष पाहण्याचा योग आला. हा समृद्ध ग्रंथसंग्रह सुव्यवस्थितपणे जतन केलेला पाहिला. अनेक दुर्मिळ ग्रंथ येथे आहेत, अभ्यासकांसाठी हा एक अमोल ठेवा आहे. ठाण्याच्या वैभवात हे एक महत्त्वाचे कार्य येथील कार्यकर्ते एका निष्ठेने करीत आहेत, याबद्दल समाज त्यांचा ऋणी राहील. हे ग्रंथालय पाहिले आणि मन प्रसन्न झाले.

१२.८.८२

[illegible]
निवृत्त प्राध्यापक, मराठी
फर्ग्युसन महाविद्यालय, पुणे

ॐ

हिंदु संस्कृति मंदिराने उत्तम संदर्भ ग्रंथांचे संकलन करून ते अभ्यासकांना सहज उपलब्ध करून देण्याचे महत्त्वाचे कार्य चालविले आहे ते प्रशंसनीय आहे यात संशय नाही. मला स्वतः त्या १९३० सालच्या संदर्भ हवा होता. येथे बघून मिळाला. ही संस्था ठाणेकरांना सर्वत्र लाभदायक होईल परंतु येथे संस्थेच्या वतीने ठाणेकरांना [illegible] उपयोग [illegible] होईल.

८३ कृष्णविलास
[illegible], गिरगांव मुंबई ४.

ले. श्री. [illegible]
'[illegible]'
नागपूर ५-जून-१९८२

आज हिंदुधर्म संस्कृति मंदिरात ग्रंथसंग्रह पाहण्यासाठी आलो असताना नवलच वाटले. इतिहास वगैरे विषयावरचे अनेक ग्रंथ पाहिल्यावर आज हे ग्रंथालय किती समृद्ध आहे याची कल्पना आली. हे ग्रंथालय ज्या निष्ठेने अनेक वर्षे चालवले जात आहे त्या निष्ठेमुळेच आजही ते सुव्यवस्थित स्वरूपात आहे. त्याचे श्रेय या संस्थेच्या पदाधिकाऱ्यांना व विशेषतः ग्रंथपालांना द्यावयास हवे.

ग्रंथालयाची भरभराट होवो अशी शुभेच्छा व्यक्त करतो.

य. दि. फडके
१० नोव्हेंबर १९९०

आज शनिवार दि. २५ डिसेंबर १९८४, मार्गशीर्ष शुद्ध सप्तमी युगाब्द ५०८६ या दिवशी हिंदुधर्म संस्कृति मंदिराला भेट देण्याचे भाग्य मला लाभले. येथील अप्रतिम ग्रंथसंग्रह पाहून मी प्रभावित झालो. अनेक महत्त्वाचे फार दुर्मिळ ग्रंथ या संस्थेत अभ्यासकांची मार्गप्रतीक्षा आहेत. ज्ञानाचे हे बहुमोल भांडार यापेक्षाही अधिक समृद्ध होत जावो अशी परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे. ग्रंथालयाची व्यवस्था पाहणाऱ्या कार्यकर्त्यांना मनःपूर्वक धन्यवाद.

रामचन्द्र शंकर वाळिंबे

२५/१२/१९८४

आज हिंदुधर्मसंस्कृति मंदिरास भेट दिली. अतिशय आनंद झाला. येथील ग्रंथसंग्रह अतिशय समृद्ध आहे. जुने दुर्मिळ असे बहुमोल ग्रंथ येथे अप्राप्य सुस्थितीत आहे. अशा संग्रहातील मुद्रित सूची अभ्यासकांना उपलब्ध होऊ शकल्यास चांगले होईल. आहेत ते अभ्यासक आकृष्ट करणे व अशांची संख्या वाढविणे, ही कामे अशा योजनेतून साध्य होऊ शकतील व संग्रहाचे सार्थक होईल.

समाप्ति निमित्त कार्यकर्त्यांच्या निष्ठेला व परिश्रमांना शुभेच्छा!

[illegible]

२०.११.८६

आज हिंदुधर्मसंस्कृतिमंदिर पाहण्याचा सुयोग आला. फार थोडा वेळ थांबलो आहे. हे मंदिर जरूरीने पाहिले पाहिजे. कारण येथे अनेक दुर्मिळ ग्रंथ आहेत व ते उपयुक्तही केले आहेत. अभ्यासकांना, विशेषकरून हे मंदिर सुरक्षित ठिकाण आहे. त्यांनी याचे विशेषकरून उपयोग करावा हा संस्थेच्या चालकांचा मनोदय हेच वाखाणण्यासारखे आहे.

वि. भ. मुजुमदार

नागपूर
दि. २५/५/७८

हिन्दु धर्मसंस्कृतिमन्दिराच्या संस्थापनेपासून या संस्थेशी माझा निकट सम्बन्ध आला आहे. यावर्षी मी वाराणसीहून माझ्या एका तरुण मित्रासह नागपुरला आलो. तो "पातञ्जलयोगसूत्र" या विषयावर शोधप्रबन्ध लिहित आहे. त्याला त्यासाठी सन्दर्भग्रन्थांची आवश्यकता होती. हिन्दुधर्मसंस्कृतिमन्दिराचे व्यवस्थापक नारायणराव वैतुळे यांनी अत्यन्त तत्परतेने त्याला आवश्यक असलेले सन्दर्भग्रन्थ पुरवून अत्यन्त अमूल्य साहाय्य केले. एक वर्ष परिश्रम करूनही जितकी सामग्री मिळाली नसती तितकी दीड महिन्यात सुलभतेने मिळाली. श्री. नारायणराव यांनी ठराविक वेळेपेक्षा जास्त वेळ काम करण्याची सोय देऊन माझ्या तरुण मित्रावर फार अनुग्रह केला आहे. त्याबद्दल मी व माझा मित्र जयकृष्ण त्रिपाठी त्यांना मनःपूर्वक धन्यवाद देतो. श्री विश्वेश्वराच्या कृपाप्रसादाने हिन्दुधर्मसंस्कृतिमन्दिराचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष होवो असो मी आपली हार्दिक इच्छा प्रकट करतो.

वसन्त त्र्यम्बक शेवडे

सप्तर्षिभवन
B 4/17 हनुमानघाट, वाराणसी (उ. प्रदेश)
दि. १२-३-१९९२

दि. ०६/०२/२०१२
सोमवार माघ शु. १४

पुन्हा एकदा संस्थेच्या कार्यकर्त्यांबरोबर सेवा करण्याचा योग आला, त्याचा फार आनंद झाला. एक व्यापक काम या संस्थेच्या माध्यमातून चालू आहे. त्यासाठी चिकाटीने दीर्घकाळ काम करणारी माणसे अधिकाधिक संस्थेला मिळण्यासाठी प्रयत्न वाढू या.

डॉ. माधवराव चितळे, औरंगाबाद

इस पुस्तक संग्रह को देखने के बाद उस प्रश्न का उत्तर मिल जाता है कि इस्लामिक आक्रमणकारियों ने क्यों भारत के पुस्तकालयों को जलाया था। अद्भुत संग्रह और चरोकार युक्त प्रबंधन यहाँ दिखायी पड़ता है। समग्रता के कारण भरपूर आकर्षण है। भारत की निधी विचार है और इस पुस्तकालय में विचारपुंज विद्यमान है।

राकेश सिंह
०१.८.२०१६

श्री

हिन्दू धर्म-संस्कृति मंदिराला भेट देण्याचा योग आज आला हा माझा भाग्ययोग आहे. आपला धर्म व आपली संस्कृती म्हणजे अलौकिक विचारांची देखणी तिजोरी आहे. आपल्या भाग्याने कैक साधु-सन्तांनी या तिजोरीची राखणदारी केली आहे.

मंगेश जोशी व त्यांचे सर्व सहकारी एक व्रत म्हणून ही तिजोरी वर्तमानात काटेकोर सांभाळत आहेत. विविध उपक्रमांच्या माध्यमातून या व्रताचे पालन करीत आहेत. देवी सरस्वतीची ही निरपेक्ष उपासना थक्क करणारी आहे.

विविध संशोधकांनी या तिजोरीचा लाभ उठवावा व पुस्तकांच्या-लेखांच्या द्वारे आपले ज्ञानभंडार अधिक समृद्ध करावे हीच सर्वांची इच्छा आहे.

श्री मंगेश जोशी व त्यांचे सहकारी धन्यवादास पात्र आहेत. म्हणून धन्यवाद व हार्दिक शुभेच्छा.

अशोक मोडक
१७/७/२०१३

॥ श्रीः ॥

एक कवी म्हणतात....
"तू बुध्दि दे, तू प्रकाश दे, नवचेतना विश्वास दे.
जे सत्य, सुंदर, सर्वथा, आजन्म त्याचा ध्यास दे."

अशा ध्यास घेतलेल्या 'वेड्या' माणसांची बौध्दिक भूक भागविणारी ग्रंथ संपदा आपण आत्मीयतेनं सांभाळताय.... आपल्या कार्याला "सलाम!"

मो. ९९२०३९४६७८. घिसुभाऊ बापट.
११/१०/२०२३.

घिसुभाऊ बापट – कुटुंब रंगलय काव्यात एकपात्री.

हिन्दुधर्मसंस्कृति ग्रंथालयात अनेकवर्षांनन्तर येण्याचा योग आला. येथे उत्तम परिवर्तन झालेले दिसले. ग्रंथसंपदाही चांगली आहे. याचा विद्यार्थ्यांना चांगला लाभ होतो व होत राहील ही जमेची बाजू आहे. ग्रंथाचा सांभाळ उत्तम प्रकारे केला जात आहे. तैलात रक्षेत जलात रक्षेत, रक्षेत शिथिलबन्धनात ही पथ्ये येथे कटाक्षाने पाळलेली दिसतात. खाजगी ग्रंथालये घरी असलेल्या विद्वानांना मरणोत्तर ग्रंथदान करण्याचा करार करण्याचा (देहदान, नेत्रदानाप्रमाणे) नवा पायंडा पडल्यास ग्रंथालयाची अधिक भरभराट होईल. सद्यस्थितीतील ग्रंथालय उत्कृष्ट आहे. या ग्रंथालयाची देखभाल करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचे व पदाधिकाऱ्यांचे ग्रंथसेवेबद्दल आभार व निस्वार्थ कार्याबद्दल अभिनंदन

पंकज चांदे
[illegible]

श्री पंकज चांदे
माजी कुलगुरू, कालिदास विद्यापीठ
नागपूर - रामटेक

हिंदु संस्कृति और शौर्य विश्वकी . अन्य संस्कृति व सम्प्रदाय धाराओं पर ज्ञान का यह अमूल्य भंडार रखने वाला स्थान है। इसका लाभ अनुसंधान करने वालों के अतिरिक्त सर्वसामान्य को भी प्राप्त होगा ऐसा विश्वास है।

मैं सभी प्रबन्ध व विभाग के सभी कार्यकर्ताओं को बधाई व शुभकामनाएं देता हूं।

धन्यवाद।

अनिल माधव दवे
23/[illegible]/14

अनिल माधव दवे.
नर्मदासमग्र.
भोपाल म.प्र.

श्री. अनिल माधव दवे, सांसद, राज्यसभा
भोपाल, मध्य प्रदेश.

डॉ. उमा वैद्य -

आज ह्या ग्रंथालयास भेट हा सद्भाग्याचा अपूर्व दिवस! ग्रंथांवर पुत्रवत प्रेम करणारे ग्रंथपाल आणि ज्ञानसंस्कृतीचे रक्षण करण्याची विलक्षण जिद्द ह्या निश्चितच जमेच्या बाजू! ग्रंथ हे वाणीचे शाश्वत रूप! त्याची जपणूक करण्याचे पुण्यकर्म इथले सेवाभावी स्वयंसेवक करतात हे अभिनंदनीय!

हार्दिक धन्यवाद!

उमा वैद्य
२३/७/१५

मा. कुलगुरु, कवि कुलगुरु कालिदास विश्वविद्यालय
रामटेक / नागपूर

श्रीनन्द लक्ष्मण बापट
निबन्धक आणि अभिरक्षक, भांडारकर प्रा.-सं. मंदिर,
पुणे

— संग्रह अत्यंत अनमोल आहे आणि
तो तसाच जपलेलाही आहे.
—पुढील कार्यास सक्रिय शुभेच्छा.

[signature]
३०/०९/२०१५

We impress for the good collection
of various subjects of book.

Sophana Srichampa
Theerapong Boonrugsa
Centre for Bharat Studies, RILCA
Mahidol University, Thailand
26th October 2015

हिन्दू धर्म संस्कृती मंदिरात येण्याचा योग आला. ज्ञानमंदिरात फिरत असताना स्वतःची जाणीव झाली. केवल की ह्या ज्ञानमहासागरातले आपण म्हणजे एक क्षुद्र किडा आहोत. हे सतेच जतन करून ठेवावे ही विनंती.

रूप कुँवर राठोड चनाहित.

[signature]

२०/०९/२०१७.

सुप्रसिद्ध अभिनेता, दिग्दर्शक श्री शरद पोंक्षे आज दि. २४/०९/२०१७ रोजी संस्थेला भेट देऊन गेले प्रसिद्ध निर्माते श्री. प्रमोद घुरत हे व पूर्ण चमू सोबत होते.

२८/०७/२०१६

Date / /20 Page No.

श्रीहरिः

ग्रन्थाञ्चयेऽयं मतीव
मनोहरो बहुग्रन्थपूर्णो यचच्.
थापि महत्त्वयवस्य दरीदृश्यते
समीक्षनिष्ठमित्याशास्महे
अमृतानन्दसरस्वती

द्वारा श्री. प्रसन्न पाटणकर - मंडल - 9850333199

पू. श्री. अमृतानन्द सरस्वती हे पू. शंकराचार्य स्वरूपानन्द सरस्वती यांचे शिष्य आहेत. (द्वारकापीठाचे)

हिंदू संस्कृतीमधील शक्तिपूजन

डॉ. सच्चिदानंद शेवडे

या देवी सर्वभूतेषु
शक्तिरूपेण संस्थिता
नमस्तस्यै नमस्तस्यै
नमस्तस्यै नमो नम :

वेदकालाच्या पूर्वीपासून आपल्याकडे मूर्तिपूजा अस्तित्वात आहे. पुढे रामायणातही मूर्तीचे वर्णन आढळते. शक्तीची म्हणजे देवीची उपासना नेमकी कधीपासून चालू झाली, याबद्दल अनेक मतमतांतरे आहेत. आपल्याकडे सनपूर्व काळात अनेक संप्रदाय होते. शंकराचार्यांच्या काळात तर, लहान-मोठे असे ७२ संप्रदाय होते. त्यातील प्रमुख संप्रदाय पाच होते. शैव, वैष्णव, सौर, गाणपत्य आणि शाक्त हे संप्रदाय प्रमुख मानले जात होते. देवीची उपासना करण्याचा जो संप्रदाय आहे त्याला शाक्त उपासक असे संबोधन आहे. पुढे आचार्यांनी पंचायतन पूजा रूढ करून या पाचांतील तात्त्विक वैराचा जो भाव होता तो संपवला आणि समन्वय घडवून आणला.

देवीचे रूप सगुण आहे, तसेच निर्गुण आहे. सत्त्व, रज, तम या गुणत्रयांना धारण करणारी त्रिगुणात्मिका आहे. ॐकार हे मूळ रूप आहे. मार्कंडेय महापुराणात आलेले, दत्तप्रभूंनी वर्णन केलेले आदिमायेचे रूप, ॐ या अक्षराबद्दल-अकारश्च तथोकारो मकारश्चाक्षर त्रयम्।
तिस्रो मात्रा: सात्त्विकी च राजसी तामसी च।।
निर्गुणा योगिगम्या च अर्धमात्रोर्ध्व संस्थिता।
वाच्यास्तिस्त्रोर्धमात्रा तु वचसो सा न गोचरा।।

अकार, उकार व मकार या तीन मात्रांमध्ये सात्त्विक, राजसी व तामसी असे गुण धारण करणारी व अर्धचंद्राकार बिंदूत जी अर्धमात्रा आहे, त्यात योगमायेला धारण करणारी, अशी ही आदिशक्ती आहे. महाराष्ट्रात साडेतीन शक्तिपीठे आहेत ती याच ॐकार स्वरूपात असणारी साडेतीन मात्रांची प्रतिनिधित्व करणारी आहेत. दुर्गा सप्तशतीच्या प्रथम अध्यायात ब्रह्मदेवाने केलेले देवीचे स्तवन हे आईचे

महात्म्य वर्णन करण्याकरता सहज सुलभ आहे.

त्वं स्वाहा त्वं स्वधा त्वं हि वषट्कारः स्वरात्मिका।
सुधा त्वमक्षरे नित्यं त्रिधामात्रात्मिका स्थिता।।

ब्रह्मदेवांनी सर्वप्रथम यज्ञस्वरूपात देवीचे वर्णन केले आहे. तू स्वाहा आहेस (देवतांना आहुती देताना मंत्राच्या शेवटी 'स्वाहा' असे पद योजतात). तू स्वधा आहेत (पितरांना उपचार समर्पण करताना किंवा आहुती देताना मंत्राच्या शेवटी 'स्वधा' असे म्हणतात). तू वषट् रूपात आहेस (श्रौत यज्ञात आहुती देताना मंत्राच्या शेवटी 'वौषट्' असे म्हणतात). म्हणजेच प्रत्येक देवतेला किंवा पितरांना जे आपण समर्पण करतो, ते त्या देवतेच्या शक्तीपर्यंत पोचते करणारी तूच आदिमाया आहेस. शिव-शक्ती हे जसे युग्म आहे, ते अभेद्य आहे. शिव या शब्दात देवी 'ई'कार स्वरूपात सामावलेली आहे. जर यातला 'ई' बाजूला केला, तर शिवाचा शव (मृतवत्) होतो. लक्ष्मी-नारायण, ब्रह्म-सावित्री, उमा-महेश्वर, विठ्ठल-रुक्मिणी सर्व देवतांची शक्ती म्हणजेच आदिमाया आहे. तिची ही भिन्न रूपे आहेत. सरस्वती हे सत्त्वगुणाचे रूप आहे. महालक्ष्मी ही राजसी आहे, तर महाकाली तमोगुणी आहे. जसे तीन काळ आहेत (भूत-भविष्य-वर्तमान), तीन प्रकृती आहेत (कफ-वात-पित्त) ही सर्व तुझीच रूपे आहेत. तू स्वरात्मिका आहेस. या स्वरात्मिकाचे दोन अर्थ होतात. एक म्हणजे या स्वाहा-स्वधा-वषट् यांचे प्रयोजन करून जो मनुष्य यज्ञ करेल, त्याला 'स्वर्ग' प्राप्त करून देणारी तूच आहेस आणि दुसरा अर्थ असा आहे, अकारादि षोडशस्वररूपात, षड्जादि सप्तस्वररूपात, उदात्तादि त्रिस्वररूपात असणारी स्वरात्मिका आहेस. म्हणजेच मंत्रांची अक्षरे स्वरमातृका, ही जगदंबेची रूपे आहेत. प्रणव रूपात ॐ असणारी आदिमाया ही देवतांना सुधा, पीयूष म्हणजे अमृत देणारी आहे.

पुढे ब्रह्मदेव म्हणतात, आई तू संध्येच्या रूपात आहेस. तू वेदजननी आहेस. संध्या म्हणजे संधी समयावर जी केली जाते ती गायत्री उपासना होय. रात्र संपून दिव उजाडताना प्रातःसंध्या. दिवस व सायंकाळ यांचा मध्या म्हणजे दुपार- मध्यान्हसंध्या व दिवस संपून रात्र सु होण्याचा संधिकाळ म्हणजे सायंकाळ. या तिन्ही समयी ऊ गायत्री मातेची उपासना केली जाते, ती गायत्री माता, वेदजननी आहे, ते तुझेच रूप आहे. काही ठिकाणी वेदजन ऐवजी देवजननी असेही म्हटले आहे.

ब्रह्मदेव पुढे म्हणतात, आई, हे विश्व तू धारण के आहेस. तू निर्माण केले आहेस व तुझ्यातच ते विलीन हो आहे. म्हणजे पुन्हा उत्पत्ती, स्थिती व लय हे तीन आ ब्रह्मदेवांना सृष्टिरचना करताना प्रकृती व पुरुष अ दोघांच्या आधाराने करावी लागली होती. भाग महापुराणात हे विस्ताराने दिलेले आहे. त्यात प्रकृती आदिमाया आहे. म्हणजे जगत् उत्पत्ती करताना आई ब्रह्मदेवांची शक्ती आहे.

जगपालन करताना महाविष्णूंनी अवतार घे त्यात पालनकर्ती आई आहे. (सीता, रुक्मिणी)

संहारसमयी महेशासोबत आई आहेच.

ही आदिशक्ती या जगाचे कारण आहे. मोहमाय तिचेच रूप आहे.

त्रिगुण (सत्त्व, रज, तम)
त्रिकाळ (भूत, भविष्य, वर्तमान)
त्रिप्रकृती (कफ, वात, पित्त)
त्रिसंध्या (प्रातः, मध्यान्ह, सायं)
त्रिस्थिती (उत्पत्ती, स्थिती, लय)

या सर्व 'त्रि'ना धारण करणारी अशी आदि त्रिशक्ती त्रिगुणात्मिका आहे.

पुरुष म्हटला की प्रकृती आलीच. त्य सर्वदेवांच्या शक्ती म्हणजे देवीरूपे आहेत. जबलपूर ये ६४ योगिनींचे मंदिर पाहिले तरी याची साक्ष पटेल.

शाक्त संप्रदाय

या शाक्त पंथात सात आचार महत्त्वाचे आहेत.

वेदाचार, वैष्णवाचार, शैवाचार, दक्षिणाचार, वामाचार, सिद्धान्ताचार आणि कौलाचार होय. यातले पहिले चार आचार पशुभावासाठी, पुढचे दोन वीरभावाकरता व शेवटचा कौलाचार हा दिव्यभावाकरता जाणावा. कौलाचारात मद्य, मांस, मत्स्य, मुद्रा व मैथुन हे पंच-मकार महत्त्वाचे आहेत.

याचे गूढार्थ खालीलप्रमाणे :

मद्य : ब्रह्मरंध्रात असलेल्या सहस्रदलातील सुधा

मांस : पाप-पुण्यरूपी पशूला ज्ञानशस्त्राने मारून ब्रह्मरंध्रात लीन होणे

मत्स्य : म्हणजे इडा व पिंगला या दोन नाड्यांतील श्वास व उच्छ्वास हे दोन वायू व त्यांना सुषुम्नेत नेणे म्हणजे मत्स्यसाधना

मुद्रा : म्हणजे सत्संग करणे

मैथुन : म्हणजे शिवाशी कुंडलीनीचे मिलन होय.

कौलाचार (योग मार्गाने कामाख्या देवीची उपासना करणारे मानतात) पद्धतीत वर्णन केले आहे. कालांतराने कौलमार्गाचे विकृतीकरण झाले व उत्तरकौल संप्रदाय जन्मास आला. त्यात यातील योग व गूढार्थ बाजूला ठेवून प्रत्यक्ष पंच-मकार आचरण करणारे काही अघोरी पंथ निर्माण झाले. त्यांनी क्षुद्र देवतांची उपासना आरंभली. अशा उपासकांचा अंत चांगला होत नाही.

सांख्याप्रमाणे शाक्तही ३६ तत्त्वे मानतात. या ३६ तत्त्वांचे ३ गट पडतात.

१) शिवतत्त्व : शिवतत्त्व व शक्तितत्त्व येते

२) विद्यातत्त्व : सदाशिव, ईश्वर व शुद्ध विद्यातत्त्व येते

३) आत्मतत्त्व : आत्मा, माया, कला, विद्या, राग, काल, नियती, पुरुष, प्रकृती, बुद्धी, अहंकार, पाच ज्ञानेंद्रिये, पाच कर्मेंद्रिये, पाच विषय आणि पंचमहाभूते ही सर्व आत्मतत्त्वात येतात.

देवीचे रूप म्हणजे स्त्री

आपल्याकडे स्त्रीला दुय्यम दर्जा दिला आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीत असे होणारच वगैरे बोलले जाते. हा निव्वळ अपप्रचाराचा भाग आहे. आपल्या संस्कृतीत स्त्री वा पुरुष यापैकी कोणीच प्रधान नाही. दोघे आपापल्या जागी श्रेष्ठच आहेत, अशी मान्यता आहे. ज्या संस्कृतीत जसे साहित्य असते, त्या संस्कृतीचे वैशिष्ट्य ते अधोरेखित करीत असते. आपल्याकडे स्त्रीला केवळ देवता मानले आहे; पण प्रत्यक्षात तिला शिक्षणाचा वगैरे अधिकार नव्हता. या भंपक गोष्टी पसरवल्या जातात. मुळात जे ज्याचे क्षेत्र आहे, त्याचे शिक्षण त्याने घेणे हे इष्ट असते, असे मानले जात असे. त्यानुसार मुलगी ही उत्तम माता आणि उत्तम पत्नी कशी होईल, हे आपल्याकडे पाहिले जात असे. शिक्षणाचा नेमका अर्थ काय? लिहिता-वाचता येणे म्हणजे जर शिक्षण असेल तर, त्या काळातील स्त्रियांना ते येत होते, असे अनेक दाखले देता येतील. तूर्तास स्त्रीचे महत्व सांगणारे मनुस्मृतीमधील श्लोक मुद्दाम ÷उद्धृत करीत आहे. तिसऱ्या अध्यायातील हे क्रमाने येणारे श्लोक आहेत.

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।
यत्रैवास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः।।५६।।

(यत्र तु नार्यः पूज्यन्ते तत्र देवताः रमन्ते, यत्र तु एताः न पूज्यन्ते तत्र सर्वाः क्रियाः अफलाः (भवन्ति)।)

जेथे स्त्रीचे (सर्वार्थाने) पूजन होते, तेथेच देवतागण संतोषाने आणि प्रसन्नतेने राहतो. ज्या घरात स्त्रियांची अवहेलना होते, तेथील सर्व धर्मकृत्ये निष्फळ होतात.

शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम्।
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्धि सर्वदा।।५७।।

(यत्र जामयः शोचन्ति तत् कुलम् आशु विनश्यति,

यत्र तु एता: न शोचन्ति तत् हि सर्वदा वर्धते।)

ज्या घरात पत्नी, कन्या, सून यांच्यावर (गांजवणुकीमुळे) शोक करण्याचा प्रसंग येतो, ते कुळ नाश पावते. (सुख-स्वास्थ्याचा तर तत्काळ नाश होतो) उलट जेथे कुलस्त्रीची गांजवणूक होत नाही, ते कुळ अभिवृद्धी पावते.

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिता:।
तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्तत:॥५८॥

(अप्रतिपूजिता: जामय: यानि गेहानि शपन्ति, तानि कृत्या आहतानि इव समन्तत: विनश्यन्ति।)

ज्या घरात (छळवादामुळे) कुलस्त्रियांचा तळतळाट होतो, ती कुटुंबे ग्रह-भूत-पिशाचादींची बाधा झाल्याप्रमाणे सर्वनाशाला प्राप्त होतात.

तस्मादेता: सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनै:।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च॥५९॥

(तस्मात् भूतिकामै: नरै: एता: (जामय:) नित्यं सत्कारेषु उत्सवेषु च भूषणात् आच्छादन-अशनै: सदा पूज्या:।)

ज्या पुरुषाला आपले व आपल्या कुटुंबाचे कल्याण व्हावेसे वाटते, त्याने सर्वदा कुलस्त्रियांना आदरणीय मानून त्यांची अलंकार, वस्त्रे आणि चांगले पदार्थ यांनी पूजन करावे. वाणीने नित्य कौतुक करावे. उत्सवादी विशेष प्रसंगी अधिकच सन्मान करावा.

(उत्सव शब्दाने सर्व प्रकारचे कुळधर्म-कुलाचार, विवाहादी धार्मिक कृत्ये आणि रामनवमी-कृष्णाष्टमी सारखे देवताराधनाचे विशेष दिवस गृहीत धरावे.)

सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्॥६०॥

(यस्मिन् एव कुले नित्यं भार्यया भर्ता सन्तुष्ट:, तथा एव च भर्त्रा भार्या, तत्र वै कल्याणं ध्रुवम्।)

ज्या घरामध्ये पत्नीमुळे पती समाधानी असतो, त्याचप्रमाणे पतीमुळे पत्नी संतुष्ट असते, त्या घरात कुळात शाश्वत स्वरूपाचे कल्याण नांदते, हे निश्चित

हा श्लोक कुटुंबात कल्याण होणाच्या दृष्टीने पर्यायाने समाजात आणि राष्ट्रातही शांतता राहण्य दृष्टीने फार महत्त्वाचा आहे. 'न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति' हा वेगळ्या संदर्भातील श्लोक अर्थविपर्यास करून तथा सुधारकांनी आणि बुद्धिवाद्यांनी, मनू हा स्त्रियांच्यावर लादणारा, स्त्रीचे सर्व जीवन दडपणाखाली बंधनात असे प्रतिपादणारा, स्त्रियांचा जणू परमशत्रू आहे उद्घोषिले आहे. जवळजवळ एकाकी वर्चस्व अस माध्यमांतून त्याचा विपुल प्रचारही केला आहे. त स्त्रीमुक्ती आंदोलन बळ पावते आहे समाजस्वास्थ्याला चूड लागण्याची वेळ आली आहे कुटुंबे तर उद्ध्वस्त झाली आहेत. हा सर्व पा विचारप्रवाहातून बुद्धिभेद झाल्याचा परिणाम आहे. कु स्त्रीला सदैव प्रसन्नतेचे अनुकूल वातावरण लाभते प असा मनूचा आग्रह आहे.

(संदर्भ : श्रीमनुस्मृति (सार्थ सभाष्य) वरदानंद भारती पृ. १४४-१४५)

देविपूजन

शरद ऋतूत आपल्याकडे दुर्गापूजन कर आहे. रावणावर विजय मिळवण्यासाठी श्रीरामांनी श केली होती. आज आपण खऱ्या अर्थाने शक्तिपूजन का, हा विचार करण्यासारखा मुद्दा आहे. आपण केवळ शिक्षणाकडे लक्ष द्यायला सांगतो. कोणी का काढली किंवा अकारण कोणी सतावत असेल तर दु असे सांगून दुबळी पिढी निर्माण करीत आहोत. गुंड नकोत; पण किमान स्वसंरक्षण करू शकेल अ तरी हवी आहे. देव-देश आणि धर्म यावर विश्वास अ असणारी पिढी आम्हाला हवी आहे. यासाठी पाल काय करीत आहेत? आज रामायण, महाभा

इतिहासग्रंथ आमच्या घरी नसतात. उद्या आमची मुले विदेशात शिक्षण घेण्यासाठी जातील, तेव्हा तेथील लोक त्यांच्याकडे भारत आणि हिंदूंचा राजदूत म्हणून पाहणार आहेत. ते कुतूहलाने आपल्या धर्म व संस्कृतीबद्दल आमच्या मुलांना प्रश्न विचारतील, तेव्हा मुले काय उत्तर देऊ शकणार आहेत, याचा विचार करायला नको का? ते खरे देविपूजन ठरेल; गरबा खेळणे आणि नाचणे नव्हे. नपुंसक शिक्षणामुळे आमच्या मुलांना आमचे शत्रू कोण हे देखील नीट समजत नाही. अशी पिढी नास्तिकवादी आणि धर्मांतर करणाऱ्यांच्या काव्याला सहज बळी पडली तर नवल काय?

आपण शक्तिपूजा विसरत चाललो आहोत. श्रीअरविंद आपल्या 'भवानी मंदिर'मध्ये म्हणतात- 'आम्ही शक्तीला सोडले म्हणून तिने आम्हाला सोडले आहे.' स्वसंरक्षणासाठी आमच्या घरात एखादे शस्त्रसुद्धा नसते. अहिंसेचा अतिरेकी क्लोरोफॉर्म आम्हाला दिला गेला आहे. त्यातून आम्ही अजून जागे झालो नाही. दुर्जनांची चिंता आम्हाला वाटत नाही; पण सज्जनांच्या निष्क्रियतेची नक्कीच वाटते. काश्मीरमधून विस्थापित झालेले कवी कुंदनलाल चौधरी म्हणतात, आम्हाला देवतांनी निराश केले की आम्ही त्यांना निराश केले? त्यांनी आम्हाला विद्येसोबत शस्त्रदेखील दिले. आम्ही मात्र शक्तिदेवतेला मातीची मूर्ती बनवून टाकले. केवळ आरडाओरडा करीत रात्रभर जागणे अथवा रावणाची मूर्ती दहन करणे म्हणजे शक्तिपूजा नव्हे. दुष्टांच्या निर्दालनाचा संकल्प करणे आणि आपल्या आत्मसन्मानाखातर व देव-देश-धर्मासाठी मृत्यू पत्करण्याची तयारी असणे म्हणजे शक्तिपूजा होय.

•••

भारतीय स्वराज्यचिंतन

स्वानंद पुंड

ॐ राष्ट्राय स्वाहा
राष्ट्राय इदं न मम

'ॐ स्वस्ति। साम्राज्यं, भोज्यं, स्वारा वैराज्यं, पारमेष्ठ्यं, राज्यं, महाराज्यं, अधिपत्य समन्तपर्यायिस्यात्, सार्वभौमः सार्वायुष आन्ताद परार्धात पृथिव्यै समुद्रपर्यंतायां एकराट् इति।'

ऐतरेय ब्राह्मण ग्रंथात वैदिक मनीषी आ भव्योदात्त राज्यशासकीय चिंतनाला शब्दबद्ध करीत आ विविध प्रकारच्या आठ राजकीय व्यवस्था प्रस्तुत कि वैदिक ऋषींनी सादर केलेल्या आहेत. या व्यति जनराज्य (जानराज्य), गणराज्य इत्यादी प्रकार वैदिक वाङ्मयात स्थान मिळालेले दिसते.

राज्यव्यवस्थेच्या प्रकारांसाठी उद्धृत जितका मननीय आहे, त्यापेक्षा तो अधिक चिंतनीय तो शेवटच्या महत्त्वाकांक्षी घोषणेसाठी. वैदिक ऋ स्वप्न आहे. ते ध्येय आहे.

'पृथिव्यै समुद्रपर्यंतायां एकराट् इति।'

समग्र समुद्रवलयांकित वसुंधरा ही एक असायला हवे. समस्त पृथ्वीवर एकछत्री साम्रा स्थापना व्हायला हवी. संपूर्ण वसुमती ही विचाराधिष्ठित राज्यसत्तेने अनुशासित करायला हे वैदिक मनीषींचे महन्मंगल स्वप्न आहे. ' कुटुम्बकम्।' अथवा 'कृण्वन्तो विश्वमार्यम्।' या उद्‌घोषणा याच मनोवृत्तीचे प्रकटीकरण आहे.

मात्र, सांप्रतच्या आत्मविस्मृत काळात हे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरणे तर दूरच होते, त्या साम्रा मर्यादाही आम्ही छाटत आणल्या, हे खरे अधःपत पौराणिक काळात आर्यावर्तात असलेला कैला आधुनिक भारतात नाही. महाभारतकाळातील गांधा आमचा उरला नाही. सगळ्यांवर कडी म्हणजे आ

भारतीय फाळणीयुक्त स्वातंत्र्य. कदाचित जगाच्या इतिहासात भारत हा असा एकमात्र देश असेल की ज्याला स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्वतःचे राष्ट्रगीत अंशतः बदलावे लागले. सिंधच्या ऐवजी आज सिंधू म्हणावे लागते, कारण सिंध भारताने गमावला.

गुलामगिरीला सरावलेली मानसिकता, संस्कृत व संस्कृतीच्या अध्ययनाकडे जनतेचे झालेले आणि राज्यकर्त्यांनी मुद्दाम केलेले दुर्लक्ष आणि 'आङ्ग्लवाक्यं प्रमाणम्।' या आधुनिक सु(?)भाषितावरील दृढविश्वास यामुळे आमच्या इतिहासाची शेकडो सोनेरी पाने आम्ही आमच्या हातांनी धुळीत मिळवली.

इंग्रजी शिक्षणाची सक्ती करीत युरोपीय प्रबोधनवाद्यांनी नवभारतीय समाजात विषबीजे पेरण्यास प्रारंभ केला. आर्य हे मूळचे ध्रुवीय प्रदेशातील. ते भारतात 'बाहेरून' आले. इथल्या द्रविडांना हुसकावून येथे राहू लागले. म्हणजे आमचे पूर्वज परकीय, आम्ही शुद्धवंशीय नाही. आर्य हे लुटारू, द्रविडांची भूमी बळकावणारे दरवडेखोर अशी विकृत तथ्यहीन आणि द्वेषमूलक विचारसरणी हेतुपुरस्सर पेरण्यात आली.

'हे' चीनमधून आले, 'ते' इजिप्तमधून आले, 'हे' अमेरिकन आहे, 'ते' युरोपीय आहे, असे शिकवत, जे काही चांगले आहे ते सर्व आयात आहे. 'आमच्याजवळ अस्सल व सर्वोच्च असे काहीही नव्हते व नाही' अशी तद्दन भ्रामक व इतिहासहीन भूमिका आम्हाला वर्षानुवर्षे गिरवण्यात आली. दुर्दैव हेच की तथाकथित बुद्धिवादी अशा एतद्देशीय तात्कालिक विद्वानांनीही याच विषवल्लीची निष्ठापूर्वक जोपासना केली. त्यानंतर आमच्यासमोर येऊ लागली सिद्धांताची कातडी पांघरणारी बेछूट विधाने. अशा भूमिकांपैकीच एक भूमिका आहे 'भारतीय समाजात, संस्कृतीत एकराष्ट्रत्वाची कल्पना कधीही नव्हती.'

भारत हा छोट्या-छोट्या स्वार्थी गणराज्यांची बुजबुज होती. कूपमंडूकवृत्तीने येथील राजे स्वअस्तित्व टिकवण्यात मग्न होते. 'राष्ट्र' म्हणून येथे कधीही विचारच झाला नाही. समाजचिंतकांच्या चिंतनातही कधी 'एकसंधराष्ट्र' ही विचारधारा नव्हती. अशी विधाने बेधडक उधळण्यात आली आणि संस्कृत-अनभिज्ञतेमुळे सर्वसामान्य जनतेने त्यांना उचलून धरले.

पण कधी काळी जर प्रारंभीचा उतारा आमच्या चिंतनाचा विषय झाला असता, तर या अंधश्रद्धा आम्ही केव्हाच उचकटून फेकल्या असत्या. वैदिक मनीषींनी तब्बल आठ प्रकारच्या राज्यव्यवस्थांचा ऊहापोह येथे केला आहे. एकेका व्यवस्थेचा अधिक सविस्तर विचार केल्यास आपणास या चिंतनाच्या सखोलतेची जाणीव होईल.

साम्राज्यकल्पना

राज्यव्यवस्थेतील प्रथम कल्पना साम्राज्य. अर्थात, भारतीयांची प्राचीन साम्राज्य कल्पना आधुनिक साम्राज्यवादाच्या कल्पनेपेक्षा सर्वस्वी भिन्न होती. एका समर्थ सम्राटाने इतर राजांना परास्त करणे, मांडलिकत्व सोपवणे आणि आर्यविधानाने राज्यशासन चालवायला लावणे हा साम्राज्याचा अर्थ होता. पराजिताचा अपमान, स्त्री तथा धनसंपत्तीचे हरण अथवा प्रजेवर अमानवी अत्याचार असा साम्राज्यविस्ताराचा अर्थ भारतीय ऋषींना अभिप्रेत नाही. नेमकी येथेच मुस्लिम, इंग्रजी वा पोर्तुगीजी साम्राज्यकल्पनेत आणि भारतीय साम्राज्यकल्पनेते विभिन्नता दिसून येते.

श्रीरामचंद्रांनी रावणाचे पारिपत्य केले; पण लंका अयोध्येच्या साम्राज्याला जोडली नाही. तेथे राक्षसकुळातीलच आर्यमतावलंबी बिभीषणास राज्य सोपविले. लंकेची लूटमार तर दूरच; पण श्रीरामांनी नगरात पायही ठेवला नाही. ते राज्याभिषेकासही गेले नाहीत. फक्त 'आर्य' मताला स्वीकारणारा राजा बसविला.

किष्किंधेत वालीला मारले, पण तेथेही 'आर्य' माताग्रही सुग्रीवाची राजेपदी स्थापना झाली. राज्य अयोध्येचे गुलामसुद्धा नव्हते.

महाभारतकाळातही भीमसेनांनी द्वंद्वयुद्धात मगधनरेश जरासंधाला यमसदनी पोहोचविले. पण 'मगध'

देश कधीही हस्तिनापूरचा आश्रित झाला नाही. तेथे 'आर्य' विचारधारा स्वीकारणारा जरासंधपुत्र सुखदेवच पुढे राज्यकर्ता झाला.

पाश्चात्यांच्या, परकीयांच्या हिंसक आणि विध्वंसक साम्राज्यवादापेक्षा, भारतीयांची साम्राज्यकल्पना अत्यंत विकसित, सकारात्मक आणि मूल्याधारित आहे.

भौज्य

राज्यव्यवस्थेची दुसरी प्रणाली भौज्य. याचे दोन अर्थ आहेत. 'भू-ज' असा विग्रह केल्यास पृथ्वीची नैसर्गिक मर्यादा. (अर्थात् भारताच्या बाबतीत हिमालयापासून हिंद सागरापर्यंतचा भूभाग). यावर शासन करणे आणि आपल्या नैसर्गिक मर्यादा न ओलांडता, इतरांवर आक्रमण न करता राज्य करणे म्हणजे भौज्य. जागतिक शांततेसाठी भौज्य राज्यकल्पना अत्यंत मननीय आहे. इंग्रज आपले भौज्य सोडून बाहेर पडले म्हणूनच तर काळा इतिहास लिहावा लागला. 'भुज्' धातूचा अर्थ आहे ग्रहण करणे. सामान्यत: तो अन्नासाठी वापरतात. पण अन्नात 'प्राथमिक गरजा' असा ध्वन्यार्थ आहे. जेवढ्या प्रजेच्या अन्न-वस्त्र-निवाऱ्याचा प्रश्न सोडवून त्यांचे संरक्षण करता येईल, तेवढ्यांवेच राजेपद स्वीकारायचे म्हणजे भौज्य. भारतात छोटी-छोटी घटक राज्ये निर्माण होण्यासही भौज्य कल्पना आधार आहे. तिसरा पर्याय आहे 'स्वराज्य'. पण विवेचन प्रधानत्वामुळे त्यांचा शेवटी विचार करू.

वैराज्य

विगतराजकं वैराज्यं। अशी वैराज्य शब्दाची व्युत्पत्ती आहे. अर्थात्, जेथे कोणीही एक राजा नाही ते वैराज्य. जेथे सर्व प्रजाच स्वयंशासनाने राज्यकारभार करते ते वैराज्य.

छोट्या-छोट्या जनजातींमध्ये आजही या प्रकारची शासनव्यवस्था पाहावयास मिळते. सगळी जमात एकत्र येऊन आपल्या समस्यांचे निराकरण करते. देशाचे कायदे वा शासन यांचा या जनसमूहावर फारसा पगडा नसतो. त्याचा ते अनादर करीत नसले तरी उपयोगही करीत नाहीत. वैराज्य कल्पना एका वेगळ्या अर्थाने अथर्व पाहावयास मिळते.

विराट वा इदमग्न आसीत्।

(अथर्व ८/१०/१) अग्ने म्हणजे प्रारंभी, विराट् शासन वा राजसत्ता नव्हती. समग्र प्रतिनिधींच्याद्वारे नव्हे, तर स्वयंशासनाद्वारेच शासन करीत असे.

मानवी समाजाच्या प्रारंभिक अवस्थेत स्वरूपातील समाजरचना अगदी स्वाभाविक आहे. हे वै यानंतर येते पारमेष्ठ्य राज्य. पण त्याचाही विचार करू.

महाराज्य

अनेक छोट्या-छोट्या अंशत: स्वायत्त राज स्वखुशीने आणि परस्परसामंजस्याने एकत्र येऊन महत्त्वपूर्ण गोष्टींवर समान शासनव्यवस्था अमलात म्हणजे महाराज्य. जगाच्या स्पर्धेत छोटी राष्ट्रे विभक्त स्वसंरक्षणास असमर्थ असल्याने महाराज्याची निर्मिती यात सगळ्यांचाच परस्पर सहकार्याने उत्कर्ष साधला जर स्वार्थमूलकता आली नाही वा महाराज्यातील ए घटक राज्यात विकृत महत्त्वाकांक्षी उगवली नाही महाराज्य एक आदर्श रचना ठरू शकते. आज अमे राष्ट्रसंघ या प्रकारची राज्यव्यवस्था म्हणून अस्ति आहे.

अधिपत्यमय राज्य

आणखी एक शासनप्रणाली म्हणजे अधिपत्य राज्य. पती, अधिपती ही राज्यव्यवस्थेतील अधिक आहेत. यांच्या संमतीने चालणारे राज्य म्हणजे अधिपत्य राज्य. इंग्रजी भाषेत याला 'ब्युरोक्रसी' असे म्हणण्यात पण व्यक्तिकेंद्रितच सत्ता असल्याने यात सत्ताकेंद्रीकर तोटे अनुभवावे लागतात. शासकव्यक्ती वा व्यक्ती महत्त्वाकांक्षा बळावण्यास अधिक वाव असतो. तरी शासनपद्धती म्हणून अधिपत्यामय राज्य अभ्यास आहेच.

समन्तपर्यायी राज्य

सामन्त याचा अर्थ मांडलिक राजे. सामन्ताच्या अधिपत्याखाली चालणारे शासन म्हणून सामन्तपर्यायी. एकाच आर्यविधानानुसार शासनप्रणाली असल्याने सगळ्या सामन्तांच्या राज्यात विशेष असा भेद दिसत नसे.

रामायणकाळी अनेक राजांनी स्वखुशीने आणि अश्वमेध यज्ञ काळात स्वअस्तित्व टिकविण्यासाठी श्रीरामाचे मांडलिकत्व स्वीकारले होते. या उपरान्तही स्वराज्यात तेच शासक होते. मात्र संपूर्ण समूहाला एकत्रित रीत्या रामराज्य असेच संबोधिले जात असे.

पारमेष्ठ्यं राज्यं

परमेष्ठी हे प्रजापतींचे अर्थात् भगवंताचे नाव आहे. हे संपूर्ण राज्य परमात्म्याचे आहे. आपण त्याचे प्रतिनिधी आहोत अशा भूमिकेतून राज्यकर्ता राज्याशकट हाकत असे. 'विष्णोर्वसुन्धरामेताम्' (अर्थात् सब भूमी गोपाल की) या सिद्धांतावर राज्यकर्ता विश्वास ठेवत असे.

व्यक्तिगत दोषादोषांच्या पैलतीरी जाऊन आदर्श अशी राज्यप्रणाली म्हणून 'पारमेष्ठ्यं राज्यं'ची महती अवर्णनीय आहे. 'हे राज्य व्हावे ही तो श्रींची इच्छा' अशी दिव्य भूमिका मांडणाऱ्या हिंदुहृदयसम्राट छत्रपती शिवप्रभूंचे राज्य हे भारताने पाहिलेले इतिहासातील अंतिम पारमेष्ठ्य राज्य म्हणून संबोधणे अतिशयोक्ती ठरू नये. (श्रीमंत माधवराव पेशवे अथवा पुण्यश्लोक अहल्यादेवी होळकर यांच्या मर्यादित शासनव्यवस्थेला अपवाद म्हणून गणता येईल.)

स्वाराज्य

स्वराज्य अथवा स्वाराज्य या नावाने विख्यात राज्यशासनप्रणाली ही सर्वकाली, सर्वांसाठी सर्वोच्च सुखदायी प्रणाली आहे. अर्थात् जरी व्यापक अर्थाने परस्परांसाठी हे शब्द वैदिक वाङ्मयात वापरले असले तरी, 'स्वराज्य' म्हणतानाही त्यांना 'स्वाराज्य' अभिप्रेत आहे. 'स्व-राज्य' आणि 'स्वा-राज्य' दोन शब्दात एका 'आ'चा फरक आहे.

'आ' उपसर्गाचा अर्थ विरुद्धार्थी असा होतो. गमन-आगमन, दान-आदान इत्यादी उदाहरणातून तो आपणांस ज्ञात आहे. 'स्व+आ' म्हणजे स्वच्या विरुद्ध. स्वार्थविरुद्ध, स्वहिताच्या वर उठून, स्वकीयांच्या लाभापुरताच विचार न करता, असा 'स्वा'चा अर्थ होतो. असे राज्य ते स्वाराज्य. स्वा-राज्यात 'स्व'च्या शुद्धीवर अधिक लक्ष दिले जाते, तर स्व-राज्यात राज्याचा, शासनयंत्रणेचा, सत्तेचा उपयोग, व्यवस्थेला आपल्या अधिपत्याखाली ठेवण्यात होतो. इतका मूलभूत वैचारिक भेद लक्षात घेऊन मग एकाच अर्थाने शब्द वापरत गेले तरी मथितार्थ कायम राहतो.

स्वा-राज्यात आत्मशुद्धीपूर्ण राजकर्ता अभिप्रेत आहे. आज मात्र स्व-राज्य पाहावयास मिळते. राज्यशक्तीचा उपयोग स्वकीय विकासासाठी घडताना दिसतो. 'सत्तेसाठी पैसा आणि पैशासाठी सत्ता' हे दुष्टचक्र स्व-राज्याचा परिणाम आहे.

स्व-राज्याला जर स्वा-राज्यात परिवर्तित करायचे असेल तर, त्यात सहभागी घटकांसाठी 'किमान पात्रता' नावाची कसोटी असायला हवी. वैदिक कवींचे या बाबतचे निकष कोणत्याही काळात राज्यशास्त्र अभ्यासकांना चिंतनीय ठरावे असेच आहेत.

ऋग्वेदाच्या पाचव्या मंडलात आलेली पुढील ऋचा पाहा-

आ यद् वामीयचक्षसा मित्र वयं च सूरयः।
व्यचिष्ठे बहुपाय्ये यतेमहि स्वराज्ये। (ऋग्वेद ५/६६/६)

प्रथम, द्वितीय चरणाचा विचार करू. व्यचिष्ठे बहु-पाये स्व-राज्य आयते महि।

विस्तृत आणि बहुतांद्वारे स्वराज्यात आम्ही (जनकल्याणार्थ) प्रयत्न करू. दोन महत्त्वाचे शब्द येथे आहेत. प्रथम शब्द विस्तृत, तर दुसरा बहु.

विस्तृत : व्यचिष्ठे म्हणजे विस्तृत, व्यापक, सर्वतोगामी, ज्यात संकुचित भाव नाही असा. अर्थात् जो कोणी वेदानुसारी, धर्मानुसारी आचरण करीत असेल अशा प्रत्येक

प्रजाजनाच्या कल्याणाचा विचार करणारा, राज्यकर्ता असा असायला हवा.

बहु-पाय्य : अनेकांच्या संमतीने प्रचलित. एक व्यक्ती कितीही धर्मनिष्ठ, न्यायनिष्ठ असली तरी अशा अधिक लोकांच्या सहमतीने संचालित व्यवस्था अधिक समर्पक ठरणार.

अर्थात्, असंकुचित भावना धारण करणारे आणि अनेक संख्येत असणारे आम्ही, जनकल्याणार्थ कार्य करू. हे 'आम्ही' म्हणजे कोण व कसे? याचा विचार प्रथम श्लोकार्धात आला आहे.

ईयंचक्षसा। मित्र, सूरयः वयं स्वराज्ये आ यतेमहि।

अर्थात् ईयचक्षुस मित्र आणि सूरयः हे स्वराज्याचे अधिकारी आहेत. ईयचक्षुस् म्हणजे व्यापक दृष्टीचे 'उदारचरितानाम् तु वसुधैव कुटुंबकम्।' या न्यायाने जे विश्वशांतीचा विचार करतात असे ईयचक्षुस. केवळ आपल्याच जाती, पंथ, सांप्रदाय अथवा पक्षीय हिताच्या झापडांना जे जोपासत नाहीत ते ईयचक्षुस. स्वराज्याचे अधिकारी असे असावेत.

मित्र- समक्षांच्या प्रति, अगदी विरोधी पक्षांबाबतसुद्धा जे मित्रवत् व्यवहार करतात ते. शत्रुपक्ष समजून द्वेषभावनेने विरोधकांचे खच्चीकरण करणारी मंडळी राजसत्तेत आल्यास परिणामतः हानी राष्ट्राचीच होते. म्हणून स्वराज्य अधिकाऱ्याची दुसरी पात्रता आहे मित्रत्व.

सूरय- ज्ञानी, सत्यज्ञानाने प्रकाशित होतात ते विद्वान. यथार्थ ज्ञानाने तेजोमय होतात ते विद्वान अशा धर्मज्ञ, आत्मज्ञानी व्यक्तिमत्वांच्या हाती स्वराज्य शासन अभिप्रेत आहे. वैदिक मनीषींच्या निकषावर किती मतदार लोकशाहीस लायक आहेत?

आज दुर्दैवाने यापैकी कोणत्या अधिकाराचा आपण विचार करतो? लोकशाहीत सर्वोच्च शासक आहे जनता. मतदार हा स्वराज्याचा सर्वोच्च अधिकारी आहे. पण वरील वैदिक मनीषींच्या निकषावर किती मतदार लोकशाहीस लायक आहेत? आणि जर मतदारच 'ना-लायक' अवस्थेतील असेल, तर प्रतिनिधी तरी कसे निव[...] जाणार?

आज मतदात्याची पात्रता १८ वर्षे पूर्ण इत[...] आहे. पण त्याच्यासाठी विस्तृतता, ईयचक्षुता, मित्रत्व, इ[...] इत्यादी वैदिक कवींचे निकष आम्ही निर्माण करू शक[...] नाही, तर केवळ 'शासन' चांगले असावे, अशी अपेक्षा [...] कशाच्या आधारावर ठेवणार? आत्मपरीक्षण[...] आवश्यकता नाही का?

स्वराज्यासाठी आधारभूत असलेली गोष्ट [...] तप. अथर्ववेदात आम्हाला सांगण्यात येते की-

भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वर्विदस्तपो दीक्षामुपसेदुरग्रे।
ततो राष्ट्रं बलमोजश्च जातं।
तदस्मै देवा: उपसं नमन्तु। (अथर्ववेद १९/४१/१)

संपूर्ण जनतेचे कल्याण करण्याची इ[...] करणाऱ्या आत्मज्ञानी ऋषींनी प्रथम दीक्षा घेऊन तप के[...] त्यातून राष्ट्र, बल आणि ओज निर्माण झाले म्हणून [...] विद्वानांनी राष्ट्रभक्ती अंगीकारायला हवी.

तपाने राष्ट्र निर्माण झाले. राष्ट्रानंतरच बल [...] ओज आहे. गुलामीत खितपत पडले तर बलशालित्व [...] ओजसंपन्नता संभवणार कशी? म्हणून प्रथम हवे राष्ट्र [...] राष्ट्रनिर्माणासाठी हवे तप.

ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति। (अथर्व ११/३/[...])

शासनकर्ते ब्रह्मचर्याने (आत्मसंयमाने) [...] तपाने राष्ट्राचे रक्षण करतात. राजकारण हे [...] आत्मसंयमी आणि तपस्वी लोकांचे क्षेत्र आहे. राजकार[...] खरे तर निरीच्छ अशा साधु-संतांचे क्षेत्र आहे आणि त[...] स्वार्थहीनतेच जनकल्याणार्थ आधार ठरू श[...] राजकारण हे ऋषितुल्य शासकाची मागणी करत असे[...] भूमिका स्वीकारून प्राचीन भारतात राजसत्ता कार्यरत हो[...] इथे ऋषितुल्य राजे सत्ताग्रहण करीत असत. म्हणून [...] भारतात शासकाला केवळ 'राजा' म्हणत न[...] त्यांच्यासाठी संबोधन असे 'राजर्षि'.

जे धर्मजात आघवे...

डॉ. सौ. विजया विलास जोशी

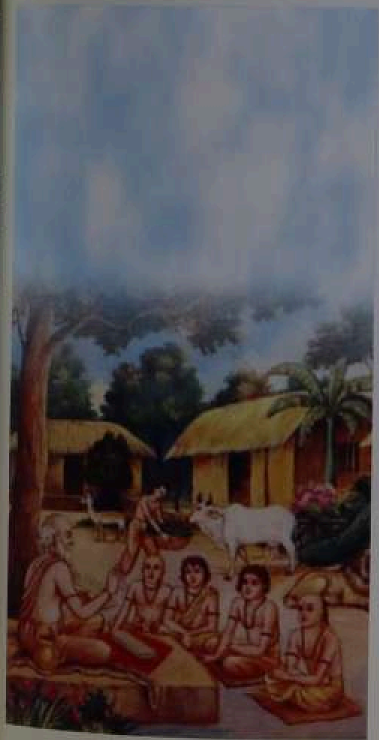

आपल्या ऋषींनी समाजकल्याणासाठी काही एक विशिष्ट दृष्टी ठेवून, समाजाला प्रत्येक स्त्री-पुरुषाच्या सामाजिक वर्तनाचे नीतिनियम ठरवून दिले. अशी ही ऋषींनी घालून दिलेली नियमांची मालिकाच पुढे 'धर्म' बनली. तेच जीवनविषयक तत्त्वज्ञान बनले. तत्त्वज्ञान म्हणजे जीवन जगण्याची व त्याकडे बघण्याची दृष्टी. काही नीतिनियम निश्चित करून त्यांच्याप्रमाणे वागण्याची वृत्ती. आपले ऋषी जीवनाकडे धर्म, सत्य आणि अनित्यता या दृष्टीतून पाहत असत. 'धर्मोहि परमो लोके, धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम्।' हीच त्यांची दृढ धारणा होती. वसिष्ठ-व्यासादिक ऋषींनी समाजात रूढ केलेले विधिनियम धर्म म्हणून पाळले जात.

युधिष्ठिरासारख्या पाण्डवश्रेष्ठाच्या मनात जीवनयापनासंबंधी काही महत्वाच्या संकल्पना होत्या. त्यात धर्माला सर्वप्रथम स्थान होते. अधर्मापासून दूर राहण्याची वृत्ती होती. युधिष्ठिराने संजयाला स्पष्ट सांगितले आहे की, "स्वर्ग किंवा ब्रह्मलोकाचे संपूर्ण वैभव जरी मला अधर्म्य मार्गाने मिळणार असेल, तर मी ते कधीच घेणार नाही. मला त्याची इच्छाच होणार नाही." असा ठाम निर्धार सर्वांचा असला तर कसा बरे भ्रष्टाचार बोकाळेल?

जन्मापासून मृत्युपर्यंतच्या चराचर विश्वाधारित तत्त्वसंकल्पनांचा समूळ अभ्यास करणाऱ्या या ऋषिमुनींच्या आचारावर आणि त्यांनी परिसीमित केलेल्या जीवनप्रणालीच्या विचारावरच सारी भारतीय संस्कृती पुष्ट झाली आहे. तिची प्रमुख तत्त्वे म्हणजेच धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चार पुरुषार्थ होत. पितामह भीष्म युधिष्ठिरास सांगतात ते सार्वकालिक धर्मतत्त्व आहे.

"यत् स्यात् अहिंसासंयुक्तं स धर्म इति निश्चयः।
अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतम्।।"

Dr. Benjamin Khan हे आपल्या The Concept of Dharma in Valmiki Ramayan या ग्रंथात लिहितात की- "Dharma is the guardian angel the only friend who follows men even after death when everything is left behind and the body perishes."

व्यासमहर्षींनी शुकदेवांना युगधर्माचा उपदेश केला असता, कर्मसिद्धीस कारणीभूत होण्यासाठी पुरुषार्थ, दैव किंवा कर्म यापैकी कोणाचे साह्य मिळते; असा प्रश्न शुकाचार्यांनी केला. महर्षी व्यास याप्रसंगी असे सांगतात की, ही तीनही कर्मे, सिद्धीसाठी आवश्यक आहेत.

पौरुषं कर्म दैवं च फलवृतिः स्वभावतः।
त्रय एतेऽपृथग्भूता न विवेकं तु केचन॥

अशाच प्रकारे भारतीय जनसमुदायास एकसूत्रात बांधण्यासाठी भारतीय ऋषी, मनीषी, विचारवंत, संत, आचार्य आणि गुरुवर्य सतत ग्रंथसंपदा निर्माण करीत राहिलेत. आपली परंपरा शाश्वत टिकून राहावी, यासाठी जिवाचे रान करणारे हे ऋषी, संत आणि गुरू अपार कष्ट सहन करीत, नवनवे रस्ते, वाटा, वळणे आणि मार्ग शोधत आणि तयार करीत सतत फिरत राहिलेत.

जनाच्या कल्याणा संतांच्या विभूती।
देह कष्टविती परउपकारे॥
भूतांची दया हे भांडवल संता।
आपुली ममता नाही देही॥

हेच त्यांचे मौलिक अवतारकार्य होते. महाराष्ट्र ही जशी देवभूती, तशीच संतभूमी म्हणूनही ओळखली जाते. इथे आपल्याला ऋषींची, संतांची आणि परिव्राजक नेमस्त संन्यस्त गुरुजनांची भव्य-दिव्य-थोर परंपरा लाभली आहे. या संतमांदियाळीने लोककल्याणार्थ आपल्या जीवनातील प्रत्येक क्षण वेचला. समोर आलेल्या प्रतिकूल प्रसंगांनी विचलित न होता, त्यांनी प्रतिकूलतेलाच अनुकूल बनविले. त्यात नाथसंप्रदाय, महानुभाव, वारकरी, दत्त आणि समर्थ संप्रदायांचे कार्य मौलिक आहे. भारताच्या संपूर्ण इतिहासातही संतमंडळींना एक विशिष्ट स्थान निश्चित आहे. मानवी संस्कृतीचे रहस्यभूत मर्म हे संतांच्या आचार-विचारांमधून व साक्षात् शिकवणुकींमधून सातत्या दृग्गोचर होत राहिले आहे.

धर्म, नीती, अध्यात्म, तत्त्वज्ञान इत्यादींचा संबं मानवी जीवनाच्या आत्मिक विकासाशी आणि व्यावहारि साफल्याशी आहे. या दोनही गोष्टी आपल्या आचरणातून साध्य करणारा पुरुष तो म्हणजे संत! महाराष्ट्रातल्या अ साऱ्याच संतांच्या ठायी विश्वसत्याचे भान जागे झाले आहे. समर्थांचा व्यासंग मोठा होता आणि त्या लोकोपदेशाची बैठक वेगळ्या वाटेने जाणारी होती. सम रामदासस्वामी हे जगाच्या कर्मभूमीवर वावरणारे, ऐहि कल्याणाचे रोकडे भान ठेवून, समाजाला कृति मार्गदर्शन करणारे लोकशिक्षक होते. परंतु, त्यांनी 'आपला आपण करावा विचार' किंवा 'विचारी मना तू शोधूनि पाहे' असा स्वबल वाढविणारा विचार लोकां मांडला. जनसामान्यांना सुलभ भक्तिमार्गाचा उप करणारी प्रवचन-कीर्तन परंपरा संत ज्ञानेश्वर ते सं तुकाराम या वारकरी पंथाच्या भक्तिप्रवर्तक संतांची हो याच मांदियाळीत 'भजन करा सावकाश' असा परिपाठ हो परंतु, त्यानंतर समर्थांच्या काळात केवळ हरिपा भागणारे नव्हते. म्हणून समर्थांच्या लेखनाचे विषय अ विचारप्रधान समाजातील स्थैर्य आणि बदल यां निगडीत आहेत. मधल्या फळीतील विचारवंत विचारधनही हेच तत्त्व मांडताना दिसते. लोकमान्य टि नामदार गोखले आयुष्यभर देशाच्या भल्यासाठीच झ मात्र त्यांनी निर्माण केलेले वाङ्मयधन त्यां विचारांसारखेच जहाल व मवाळ मतवादी होते.

धर्म आणि तत्त्वज्ञान हा विषय अत्यंत व्या आणि सखोल आहे. आपली नानाविध धर्मशास्त्रे, द विद्या व कला इत्यादींचे मूळ वैदिक वाङ्मयात आढळते.

हिंदूंचे ज्ञान, विचार व भावना यांस वेद निश्चित रूप आले आहे. आजही सश्रद्ध नागरिक वेद म्हणजे ईश्वरी वाणी असे समीकरण मानतात. भारती आध्यात्मिक जीवनक्रम व संस्कृती यासंबंधीचे मौ

ज्ञान अतिप्राचीन काळापासून वैदिक वाङ्मयात निहित आहे. 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्।' (मनुस्मृती) आणि 'अपौरुषेयं वाक्यं वेदः।' (सायणाचार्य) ही वचने प्रसिद्धच आहेत. वेदपठनाची विशिष्ट पद्धत आणि सर्व प्रकारच्या धार्मिक कर्मांमध्ये वेदमंत्रांचा विनियोग करून वैदिकांनी जीवनवेद सुरक्षित केला.

कर्मकाण्ड आणि ज्ञानकाण्ड अशा द्विविध दृष्टीने वेदविषयांचे विवेचन आ. प्रा. ऋषींनी १) मंत्रसंहिता २) ब्राह्मणग्रंथ ३) आरण्यक ग्रंथ व ४) उपनिषदे यांतून सातत्याने केले आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेत उपनिषदांचे सारसर्वस्व ग्रथित आहे. म्हणून उपनिषदांबरोबर व्यासकृत ब्रह्मसूत्रे व भगवद्गीता यांना 'प्रस्थानत्रयी' अशी संज्ञा आहे.

या भारत देशात धर्माच्या क्षेत्रामध्ये ज्यांना सर्वमान्यता लाभली असे अनेक अलौकिक पुरुष होऊन गेलेत. प्राचीन काळी ऋषिमुनी झालेत. हे मंत्रद्रष्टे होते. अरण्यात फिरणारे होते. नवीन व उपकारक संशोधन करणारे होते. चिंतनशील आणि स्फुरणशील प्रवृत्तीचे होते. कपिल आणि पतंजलीसारखे दर्शनकार आणि रामायण-महाभारतासारखी महाकाव्ये लिहिणारे प्रतिभावंत वाल्मीकि आणि व्यासमहर्षी यांनी आदर्श व व्यवहार्य जीवनतत्त्वे प्रसृत केलीत.

असाच काही काळ मागे पडला आणि मूळ धर्मग्रंथांवर सविस्तर टीका लिहिणारे कैक भाष्यकार पुढे आलेत. यात आद्य शंकराचार्य आणि रामानुजाचार्य हे अग्रणी भाष्यकार होत. 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव नापरः।' हे अद्वैत शांकरतत्त्वज्ञान लोकांनी स्वीकारले. परंतु, या नंतरच्या काळात संतपरंपरेचा उदय झाला आणि संस्कृतीची गंगा आजच्या काळापर्यंत वाहात आली. उत्तरप्रदेशात संत कबीर दोहावलीकार म्हणून आणि संत तुलसीदास रामायणकार म्हणून प्रसिद्धीस आले. राजस्थानात संत मीराबाई आणि सूरदास यांनी श्रीकृष्णभक्तीची सुरेल भजने गायलीत, तर गुजरातेत नरसी मेहता, बंगालमध्ये चैतन्यप्रभू, तामिळनाडूत अळवार आणि महाराष्ट्रात ज्ञानोबा ते तुकोबा, विसोबा, गाडगेबाबा आणि राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज या साऱ्यांनीच धर्म अधिक समाजसन्मुख केला आणि संस्कृतीचा धाराप्रवाह लोकभाषेचा आश्रय आणि ज्ञानाऐवजी भक्ती या मार्गाने समाजाच्या सर्व स्तरांमध्ये या संतांनी मार्मिक उद्बोधन केले. हळूहळू सारे स्थिरस्थावर होत आहे असे वाटत असतानाच इंग्रजी राज्य आले. पगडा वाढला. सुशिक्षित समाज पाश्चात्य संस्कृतीकडे झुकतो की काय असे वाटत असतानाच 'कोणी देव पाहिला आहे काय?' असा कडक सवाल घेऊन फिरणाऱ्या तडफदार नरेन्द्रांना दक्षिणेश्वरी 'होय' असे उत्तर देणारे परमहंस रामकृष्ण भेटलेत. प्राचीन हिंदुधर्मातील आध्यात्मिक मूल्यांना आणि तत्वज्ञानाला पुन्हा उजाळा प्राप्त करून देणारा कलकत्यातील हा युगपुरुष रामकृष्ण परमहंस आजही सगळ्या मोठ्या शहरांमधून रामकृष्ण मठांच्या कार्यप्रणालीद्वारे कार्यरत आहे, असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये असे वाटते. आत्मसाक्षात्कार प्राप्त झाल्याच्या क्षणी आपल्या शिष्याला 'जगन्मातेचे कार्य पूर्ण झाल्याशिवाय तुला समाधीत मग्न होता येणार नाही', असा जगावेगळा उपदेश करणारा गुरु खरे तर विरळाच! यांच्यासाठीच जणू म्हटले असावे- 'विरलाः जानन्ति गुणान्।' नरेन्द्राचा विवेकानंद होणे हा भारतीय गुरुपरंपरेचा अत्युच्च आदर्श आहे, असे सहज म्हणता येते.

आर्यसमाजाचे संस्थापक स्वामी दयानंद यांनीसुद्धा रामकृष्ण परमहंसांचे कार्य सहज प्रशंसापात्र मानले होते.

अशा प्रकारे समाजाच्या धारणेसाठी आजवर सातत्याने ऋषिपरंपरा, संतपरंपरा आणि गुरुपरंपरा या कार्यरत होत्या आणि आहेत. पुढे काय...? असे प्रश्नचि जर कोणी पुढ्यात उभे केले तर, त्याला आजही हेच आर्ष उत्तर देता येते की, 'महाजनो येन गतः स पन्थाः।'

●●●

हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिराची प्रकाशने

क्र.	पुस्तकाचे नाव	लेखकाचे नाव	प्रकाशन वर्ष	सर्वाधिकार
१.	म्हाटी माती	श्री. विजय देशमुख	जुलै १९७१	प्रकाशकाचे स्वाधीन
२.	स्मृतिगंध संपादित		११ मार्च १९७२	प्रकाशकाचे स्वाधीन
३.	सूर्यपुत्र	श्री. विजय देशमुख	४ डिसेंबर १९७३	प्रकाशकाचे स्वाधीन
४.	ध्वनी सिद्धान्त	डॉ. मधुकर आष्टीकर	१० मार्च १९७४	प्रकाशकाचे स्वाधीन
५.	शिवरायाचे आठवावे रूप	श्री. सुरेश देशपांडे	१ एप्रिल १९७४	प्रकाशकाचे स्वाधीन
६.	अश्वत्थाची पाने	डॉ. स. अ. डांगे	२३ ऑक्टोबर १९७४	प्रकाशकाचे स्वाधीन
७.	स्वामी रामतीर्थ	श्री. प्र. ग. सहस्रबुद्धे	नोव्हेंबर १९७४	प्रकाशकाचे स्वाधीन
८.	मतिप्रकाश	श्री. पां. कृ. सावळापूरकर	जानेवारी १९७५	प्रकाशकाचे स्वाधीन
९.	संतदर्शन	श्री. पां. कृ. सावळापूरकर	जानेवारी १९७५	प्रकाशकाचे स्वाधीन
10.	मराठी संतांची हिंदी कविता	डॉ. शं. गो. राजवाडे	जानेवारी १९७७	प्रकाशकाचे स्वाधीन
११.	देवर्षी नारद	श्री. पां. कृ. सावळापूरकर	१४ जानेवारी १९७७	प्रकाशकाचे स्वाधीन
१२.	मनोहर अंबानगरी	डॉ. मधुकर रा. जोशी	२१ मार्च १९७९	प्रकाशकाचे स्वाधीन
१३.	युगपाथेय	श्री. भा. श्री. परांजपे	२४ मार्च १९८०	
१४.	क्षकिंदू रामायण	श्री. दत्ताराम	१४ जानेवारी १९८५	प्रकाशकाचे स्वाधीन
१५.	आरती	श्री. सुरेश देशपांडे	२ जुलै १९८५	प्रकाशकाचे स्वाधीन
१६.	चिंतनिका	डॉ. उषा गडकरी	४ मार्च १९८६	प्रकाशकाचे स्वाधीन
१७.	कुमार संभवम्	डॉ. मधुकर आष्टीकर		उपलब्ध नाही
१८.	अग्निशलाका			उपलब्ध नाही
१९.	युगद्रष्टे	अरविंद		उपलब्ध नाही
२०.	धर्म व संस्कृती : एक विवेचना	डॉ. लक्ष्मण शंकर जोशी (मूळ लेखक रंगा हरीजी)	२६ मार्च २०१७	
२१.	Dharma and Culture: Areflection	डॉ. मंजुश्री सरदेशपांडे (मूळ लेखक रंगा हरीजी)	२६ जुलै २०१७	

स्मृतिगंध
साहित्य आणि संस्कृती

सूर्यपत्र
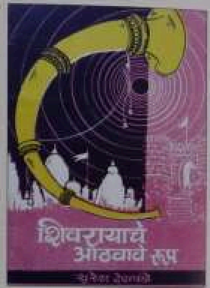
शिवरायाचे आठवावे रूप
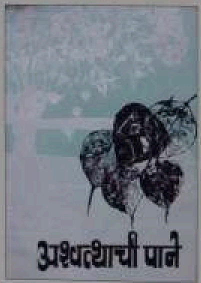
अश्वत्थाची पाने
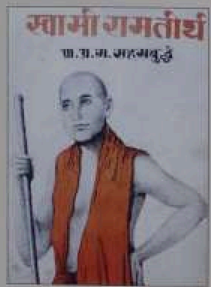
स्वामी रामतीर्थ
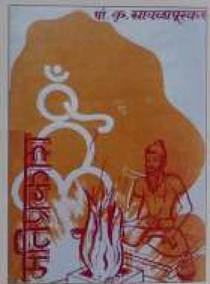

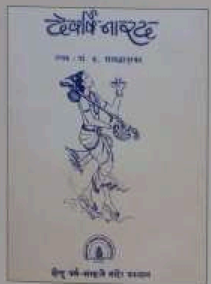
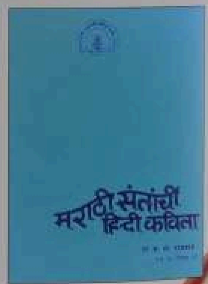
मराठी संतांची हिन्दी कविता

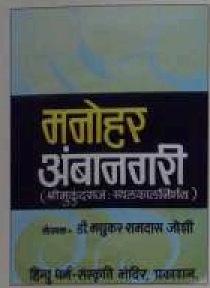
मनोहर अंबानगरी
लेखक - डॉ. मधुकर रामदास जोशी
हिंदु धर्म-संस्कृती मंदिर, प्रकाशन

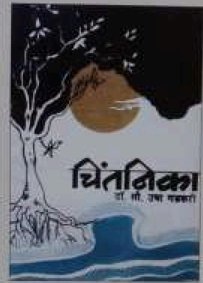
चिंतनिका
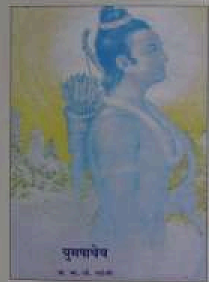
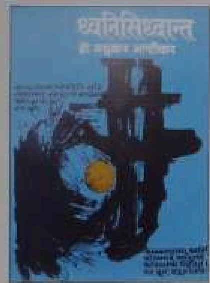
ध्वनिसिध्दान्त

आरती
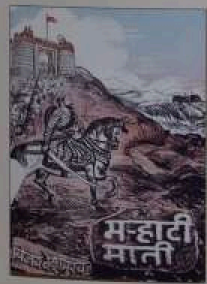
मऱ्हाटी माती
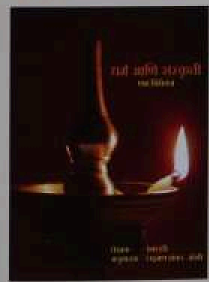
धर्म आणि संस्कृती
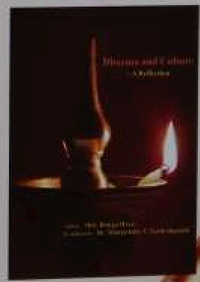
Dharma and Culture

आयुर्विज्ञानाचा धार्मिक विचार

डॉ. प्रसाद देशपांडे

आचार्य वाग्भट यांचा खालील निर्देश म्हणजे मानवी जीवनशैलीचा आधारभूत सिद्धान्त आहे.

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः।
सुखं च न विना धर्मात् तस्मात् धर्मपरो भवेत्।

माणसाला सुखाची अपेक्षा निरंतर असते. त्याच्या सर्व क्रिया-कलापांचे प्रयोजन सुखप्राप्ती हेच असते. आणि धर्माशिवाय सुखप्राप्ती होऊ शकत नाही. त्यामुळे मनुष्याने सुखी होण्याकरिता धर्मपरायण होणे आवश्यक आहे. मुळात चार पुरुषार्थांची प्राप्ती करणे हेच मानवी जीवनाचे सार्थक असल्याचे आपली भारतीय संस्कृती मानते. आपली मूळ संकल्पना तर अशी आहे की, धर्म-अर्थ-काम-मोक्षाच्या प्राप्तीसाठी आरोग्यसंपन्नतेची गरज आहे. त्यामुळे आरोग्यप्राप्ती आणि स्वास्थ्यरक्षण धार्जिण्या जीवनपद्धतीचे वर्णन आयुर्वेदात केलेले आहे.

धर्मार्थकाममोक्षाणाम् आरोग्यं मूलमुत्तमम्।
रोगास्तस्यापहर्तारः श्रेयसो जीवितस्य हि।।

रोग हे मनुष्याला धर्मादिकांपासून दूर करतात. त्यामुळे रोगनाशनाचे उपाय करावेत, असे आयुर्वेद सांगतो.

अथर्ववेदाचा उपवेद असलेल्या आयुर्वेदाचे पृथ्वीवरील अवतरण मुळात धर्मपालनाच्या भावनेतून झाले आहे. चरकसंहितेतील संदर्भानुसार ब्रह्ममुखातून प्रवर्तित आयुर्वेदरूपी आयुर्विज्ञान पृथ्वीवरील धर्मपरायण तत्कालीन मुनींच्या विनंतीवरून भरद्वाजापर्यंत आले. देवांनी प्राणिमात्रांच्या रोगांवरील चिकित्सा करण्यासाठी, त्यांचे आरोग्य टिकविण्यासाठी 'सर्वभूतानुकम्पे'मुळे हे आयुर्विज्ञान पृथ्वीवर आले. मनुष्य हा जीवसृष्टीचा एक घटक आहे. त्यामुळे त्याचे स्वास्थ्य हे सृष्टीतील अन्य घटकांच्या स्वास्थ्यावर अवलंबून आहे. 'लोक-पुरुष' सिद्धान्त हा त्या विचारातून आयुर्वेदाने स्वीकारला. यद् पिण्डे- तद् ब्रह्माण्डे- म्हणजेच मानवी जिवामध्ये असणारी पंचमहाभूते आणि चैतन्य हे सृष्टीतील पंचमहाभूत व चैतन्याशी समानधर्मी आहेत. त्यामुळे त्या समतोलातच भारतीय स्वास्थ्यचिंतनाची बीजे दडलेली आहे. वनस्पती (फलवान् वृक्ष), वानस्पत्य (फुला-फळांनी बहरलेली झाडे), वीरुध् (लता) आणि ओषधि (पिके) अशा वनसंपदेच्या गुणधर्मांचे अत्यंत सविस्तर वर्णन करतानाच, त्यांचे औषधिकार्यासाठी संग्रहण करण्यापूर्वी त्यांचे आदरपूर्वक आवाहन करण्याचा शास्त्रादेश आहे. अशा आवाहनासाठी विशिष्ट मंत्रोच्चार सांगितले आहेत. मंत्रोच्चारण हा धार्मिक कर्मकांडाचा भाग वाटत असला तरी तो सृष्टीच्या आदराची अभिव्यक्ती आहे. अशाच रीतीने विविध दिशांकडून वाहणाऱ्या वायूंचे आणि नद्यांचे गुणधर्म वर्णिले आहेत. त्या भौगोलिक परिसरात राहणाऱ्या लोकांसाठी असा उपदेश, त्यांच्या आरोग्याच्या दृष्टीने उपकारक तर ठरतोच, शिवाय निसर्गाच्या असमतोलाच्या बाबतीत त्यांना सजग करतो.

भारतीय आयुर्विज्ञान हे वैदिक स्वास्थ्यचिंतनावर आधारित आहे. त्यामुळे त्यात वर्णाश्रम पद्धतीचा उल्लेख आढळतो. वर्णाश्रमांचा संबंध व्यवसायाशी होता. त्यामुळे आपल्या आत्मक्लेशी दिनचर्येमुळे भटजी, अनियमित कर्तव्यकाळामुळे राजसेवक, बैठ्या कामामुळे वाणी आणि असुरक्षित शरीरव्यापामुळे गणिका हे सदैव व्याधिग्रस्त होण्याची शक्यता असते. यांनाच 'सदा-आतुर' असे संबोधले आहे. त्यामुळे वर्णाधिष्ठित व्यवसायजन्य विकार टाळण्यासाठी सर्वांनीच आदर्श दिनचर्येचे आणि ऋतुचर्येचे अनुपालन करणे आवश्यक आहे. प्रत्येक ऋतुमधील हवामानाच्या बदलांना अनुसरून आपली दिनचर्या, आपला आहार, विहार आणि आचरण ठेवणे अपेक्षित आहे. कारण शरीर हे आद्य धर्मसाधन आहे.

शरीरमेवायतनं सुखस्य दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम्।
यद्यद् शरीरेण करोति कर्म तेनैव देही समुपाश्नुते तत्।।

शरीर-मन-इन्द्रिये-आत्मा यांचे स्वास्थ्य टिकवून धर्मपालनास सक्षम बनणे आणि त्यांचे स्वास्थ्य टिकविण्यासाठी धार्मिक अनुष्ठानांचा वापर करणे, असा विचार भारतीय स्वास्थ्यचिंतनात दिसून येतो. काही विकार हे 'सह-ज' असतात. अर्थात् आनुवंशिक असतात. काही विशिष्ट जनुकीय एकत्रीकरणामुळे हे विकार माता-पित्यांकडून बालकांकडे येतात. एवढेच नव्हे, तर माता-पित्यांना तो विकार नसेलही, तरी भावी अपत्यात तो विकार त्यांच्या जनुकीय असाम्यामुळे (genetic incompatibility) होऊ शकतो. हा 'अतुल्यगोत्रीय' विचार सामाजिक दृष्टिकोनातून धार्मिक कर्मकांडासारखा वाटतो. परंतु, रोगप्रतिबंधनशास्त्राच्या दृष्टीने हा आयुर्विज्ञानाचा एक आधुनिक आधार आहे. जसा विवाह-मेलनासाठी 'अतुल्यगोत्रीय' विचार मांडला आहे, तसा नवजात बाळाच्या संगोपनासाठी 'तुल्यगोत्रीय' विचार मांडला आहे. काही अपरिहार्य कारणास्तव बाळाचे संगोपन करण्यास त्याची जन्मदात्री आई असमर्थ असेल, तर एखाद्या दुसऱ्या स्त्रीकडून त्याचे संगोपन करण्यात यावे. ही स्त्री अर्थात् 'धात्री' म्हणजेच दाई! ती 'तुल्यगोत्रा' असावी. तिला केवळ लालन-पालनच नव्हे तर, स्तनपानही करता येईल. ती समान गोत्रातली असल्याने पोषणातील आणि मनोवैज्ञानिक वैषम्याचा धोका राहणार नाही. वरकरणी गोत्र हे धर्मानुमेय वाटत असले, तरी बालकाच्या पोषण आणि मनोवैज्ञानिक संगोपनाच्या दृष्टीने ते मोठे विज्ञाननिष्ठ ठरते.

भारतीय आयुर्विज्ञानात अर्थात् आयुर्वेद शास्त्रात आदर्श जीवनशैलीचा उपदेश, विशेषतः स्वास्थ्य रक्षणाकरिता केलेला आहे.

विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्यानिलास्तथा।
धारयन्ति जगदेहं कफपित्तानिला यथा।।

सृष्टीतील चंद्र-सूर्य-वायू यांचे मनुष्यदेहातील प्रतिनिधी म्हणजे कफ-पित्त-वात! या तिघांच्या तारतम्यानुसार मनुष्याची मूळ प्रकृती ठरते. त्यामुळे स्वास्थ्य राखायचे असेल, तर या तिघांचा समतोल साधायचा. त्यासाठी प्रत्येकाने ऋतुपरत्वे योग्य असा आहार आणि आचार पाळायचा. यालाच 'पथ्य' असे म्हटले आहे. त्यात खान-पान, निद्रा, व्यायाम, मैथुन, वागणे, बोलणे अशा सान्यांचाच समावेश होतो. हे पथ्य प्रत्येक व्यक्तिनियत वेगवेगळे असते. उदाहरणार्थ, वातप्रधान प्रकृती असलेल्या व्यक्तीने शरद ऋतुमध्ये विदर्भासारख्या उष्णकटिबंधीय प्रदेशात पाळावयाची आदर्श जीवनशैली ही वेगळी असेल. प्रकृती वेगळी असेल तर, जीवनशैलीही वेगळी असावी लागते. आचरणाच्या आदर्श शैलीला शास्त्रात 'आचार रसायन' आणि 'सद्वृत्त' असे म्हटले आहे. ज्येष्ठ व गुरुविषयीचे सद्वृत्त, व्यक्तिगत जीवनातील सद्वृत्त, विरुद्धलिंगी व्यक्तीशी वागतानाचे सद्वृत्त, बोलण्यातले सद्वृत्त- असे सदाचरणाचे पैलू आयुर्वेदात वर्णिले आहेत. या सद्वृत्तामुळे माणूस धर्मपरायण होतो, असे त्यात म्हटले आहे. म्हणजे त्याच्यातील अंतस्थ सज्जनत्व वाढून तो सभ्य बनतो, असा मथितार्थ आहे. हिंसा, स्तेय (चोरी), अन्यथाकाम (व्यभिचार), पैशुन्य (दुष्टपणा), कठोरवचन, असत्यभाषण, चहाडी करणे, ईर्ष्या इत्यादींना तर 'पापकर्म' असे म्हटले आहे. यांचा त्याग हेच 'सद्वृत्त'. वृत्तीमध्ये सज्जनता ही कृतीतील सज्जनतेमुळे येऊ शकते. कोणत्याही आदर्श आचरणाला धर्माशी जोडले की, पापभीरू समाज त्याला सहज स्वीकारतो. यातून हे सारे वर्तनात्मक आरोग्य (Behavioral health) धर्माधिष्ठित ठरले आहे. उदाहरणार्थ, पंधरा दिवसांतून ३ वेळा क्षौरकर्म करणे, हे आयुर्वेदाने शास्त्रविधान सांगितले. ते धार्मिक विधान भासते, परंतु ते एक वैयक्तिक स्वच्छतेचे उपकरण आहे.

नरो हिताहारविहार सेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः।
दाता समः सत्यपरः क्षमावान् आप्तोपसेवी च भवत्यरोगः।।

सर्व आदर्श जीवनशैलींच्या नियमांना जो धर्मभावनेने (Religiously) पाळेल तो निरोगी होईल, असे आयुर्वेद मानतो.

संपूर्ण समुदायात होणारे आणि एका विशिष्ट व्यक्तीला होणारे, असे दोन प्रकारे विकार होतात. व्यक्तीमध्ये होणाऱ्या विकारांची तीन कारणे आहेत- असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग, प्रज्ञापराध आणि काळ. वस्तुतः ही तीन वेगवेगळी कारणे नसून तीन कारणांची एक शृंखला आहे. उदाहरणार्थ, २-३ आईस्क्रीम खाऊन झाल्यानंतर अधिक आईस्क्रीम खाणे हे घातक आहे. हा ज्ञात प्रज्ञापराध. म्हणून यातून उद्भवेल रसनेन्द्रियाचा अर्थात् जिभेचा चुकीचा विनियोग! यालाच म्हणतात असात्म्येन्द्रियार्थसंयोग. अशा वेळी थंडीचा काळ असेल जो की सर्दीकरिता अनुकूल कारण ठरवणारा आहे- तर त्यामुळे त्या व्यक्तीला नक्कीच सर्दीविकार होणार. अशा वेळी इन्द्रियांचा अनुनय करणे हा अधर्म आहे.

संपूर्ण समुदायातील जनसंख्येला होणारे सार्वत्रिक विकार म्हणजे 'जनपदोद्ध्वंस' होय. हे विकार वायू, जल, भूमी इत्यादी विकृत झाल्यामुळे होतात. आयुर्वेदशास्त्रात जनपदोद्ध्वंसाचे मूळ कारण 'अधर्म' हे सांगितलेले आहे. सृष्टीतील संसाधनांचे विकृत दोहन आणि प्रदूषण हा तो अधर्म आहे. व्यष्टीची समष्टीप्रती जी कर्तव्ये आहेत, ती न बजावणे म्हणजेच अधर्म होय. अशा रीतीने सार्वजनिक स्वास्थ्य सुद्धा धर्माधिष्ठितच आहे.

स्वस्थ व्यक्तीचे स्वास्थ्यरक्षण करणे, हे आयुर्विज्ञानाचे आद्य प्रयोजन आहे. परंतु, यदाकदाचित विकार उद्भवलेच, तर त्याची चिकित्सा करणे देखील क्रमप्राप्त आहे. चिकित्सा ज्या रुग्णाची करायची असेल त्याच्याशी वागण्याच्या वैद्याच्या चार तऱ्हा असू शकतात- मैत्री, कारुण्य, प्रेम आणि उपेक्षा. यापैकी ज्या प्रसंगी जी वृत्ती रुग्णहिताची वाटत असेल ती वृत्ती चिकित्सकाने स्वीकारावी. चिकित्सांचे त्रिविध प्रकार आहेत-

दैवव्यपाश्रय, युक्तिव्यपाश्रय आणि सत्त्वावजय. यापैकी युक्तिव्यपाश्रय चिकित्सेमध्ये औषधे, पथ्याहारविहार हे उपक्रम येतात. सत्त्वावजय म्हणजे रुग्णाचे मनोधैर्य वाढविण्यासाठीचे उपक्रम. यातील दैवव्यपाश्रय चिकित्सेच्या उपक्रमांमध्ये मंत्र, यज्ञयाग, तीर्थाटनादि धार्मिक अनुष्ठान अंतर्भूत आहेत. विषमज्वराच्या चिकित्सेत विष्णुसहस्रनामाचे आवर्तन, उन्मादाच्या चिकित्सेत रुद्रप्रमथगणांची पूजा, जन्मजात दात असणाऱ्या बालकाच्या चिकित्सेत मारुती इष्टी, गर्भिणीच्या आठव्या महिन्यांत प्रजावरण बंध, प्रसूतिसमयी च्यवनमंत्र, पंचकर्म करतानाचे मंगलाचरण मंत्र- अशा विशिष्ट मंत्रांचा उल्लेख यात करता येईल. आयुर्विज्ञानाचे ज्ञान देताना शिष्याचे उपनयन, शास्त्रोक्त शिक्षण घेऊन चिकित्साकार्यात पदार्पण करणाऱ्याचा विशिखानुप्रवेश, गर्भिणीला सूतिकागारात प्रवेश किंवा एखाद्या रसायनेच्छुकाने त्रिगर्भा कुटीमध्ये प्रवेश करताना केले जाणारे स्वस्तिवाचन हे देखील भारतीय आयुर्विज्ञान परंपरेला धार्मिक अधिष्ठान असल्याचेच दर्शवितात. चरक संहितेच्या 'इन्द्रियस्थान' नावाच्या एका भागातील ८ अध्यायांमध्ये रुग्णविषयक अरिष्ट लक्षणांचे अत्यंत विस्तृत वर्णन आहे. रुग्णाच्या लक्षणांवरून त्याच्या बरे होण्याच्या शक्यतेचे अनुमान करण्याविषयीचे हे प्रकरण आहे. यालाच आधुनिक वैद्यकशास्त्रात (Prognosis) अशी संज्ञा दिलेली आहे. परंतु, कालौघात नव्यमताच्या झंझावातामध्ये हे इन्द्रियस्थान केवळ एक गूढ होऊन राहिले आहे. त्याचा तर्कनिष्ठ व सप्रमाण अभ्यास झाल्यास, भारतीय चिकित्सा विज्ञानाची एक नवी बाजू जगासमोर येऊ शकेल.

आयुर्विज्ञानाचे भारतीय चिंतन हे शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक अशा सर्वच पैलूंचे सखोल चिंतन आहे. यात केवळ रोगांचा अभाव हेच ईप्सित नाही. सर्वकष 'स्वास्थ्य' साध्य करण्यासाठी आवश्यक त्या सर्व शास्त्रांचा अभ्यास आणि त्यांचे उपयोजन चिकित्सकाने करावे, असा तो मूळ विचार आहे.

एकं शास्त्रमधीयानो न विद्यात् शास्त्रनिश्चयम्।
तस्मात् बहुश्रुतः शास्त्रं विजानीयात् चिकित्सकः।।

जसे रुग्णहितार्थ आधुनिक शास्त्रांचे अवदान आवश्यक आहे, तसा धर्म आणि संस्कृतीच्या तत्त्वांचे अधिष्ठानही आवश्यक आहे. कारण धर्म आणि संस्कृती हे मुळात मानवी जीवनात विज्ञानाला सुलभ पद्धतीने रुजविण्याचे माध्यम असतात. आयुर्विज्ञान हे देखील त्याला अपवाद नाही. त्यामुळे 'कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम्' हे ध्येय गाठण्यासाठी भारतीय आयुर्विज्ञान हे धर्माधिष्ठित स्वरूपात रुजलेले आहे, हे आपले सुदैव आहे.

●●●

भारतीय शिल्पशास्त्र व मूर्तिकला

प्रवीण अविनाश योगी

मंदिर आणि मूर्ती, भारतीय संस्कृतीची ठळक वैशिष्ट्ये ठरतात. अजूनही येथील मंदिरातून पूजा-अर्चा आणि उत्सव-महोत्सव चालू आहेत. इतर देशांत प्राचीन काळी मंदिरे होती, ती आता नष्ट तरी झालीत किंवा प्रेक्षणीय वास्तू म्हणून पडल्या-झडल्या अवस्थेत कुठे कुठे आढळतातही. म्हणजेच ती आपला प्राण घालवून बसले आहेत. इजिप्तमधील आस्वान धरणाच्या पाण्यात बुडणारे एक मंदिर, सध्या न्यू यॉर्क येथील मेट्रोपॉलिटन म्युझियममध्ये मांडलेले आहे, हे एक उदाहरण. या उलट भारतातील काही प्राचीन मंदिरे आणि नव्याने उभारली जाणारी मंदिरे जनसामान्यांच्या श्रद्धेची ठिकाणे आहेत. नृशंस आक्रमकांनी प्राचीन मंदिरांपैकी काही नाहीशी करण्याचा प्रयत्न केला होता; पण ती पुन्हा-पुन्हा डौलाने उभी राहिल्याचा इतिहास आहे. येथील काही उत्तुंग मंदिरे त्यांचे स्थापत्यवैभव अधोरेखित करीत असली, काही अन्य मंदिरे अंगाखांद्यावरील मूर्तिशिल्पे आणि शिल्पाकृती यांनी व्याप्त दिसत असली तरी, त्यांच्या निर्मितीमागे, उद्दिष्टामागे कलात्मकता, आध्यात्मिकता आणि तात्विकता यांच्या विचारांचा शास्त्रीय पाया आहे. एरवी कोणतीही वास्तू मंदिर-वास्तू म्हणून ओळखली गेली असती! परिपूर्ण मंदिर-वास्तू काय की, अर्थपूर्ण मूर्ती काय- यांच्या निर्मितीमागे स्थापत्यविशारदांचे, मूर्तिशास्त्रकारांचे आणि या दोहोंच्या विचारांना मूर्तस्वरूप देणाऱ्या कलाकारांचे योगदान फार महत्वाचे आहे.

सामान्यतः स्थापत्य, मानवाच्या ऐहिक जीवनातील प्रगतिनिदर्शक असते. मात्र मंदिरस्थापत्य हे संस्कृतीचे दर्शन घडविणारे असते. भक्तांच्या व

उपासकांच्या श्रद्धेची, भक्तिभावाची आणि त्या अनुषंगाने तत्वज्ञानाची कल्पना त्यामुळे येऊ शकते. मंदिरांच्या स्थापत्याचा अभ्यास जसा महत्त्वाचा असतो, तसाच तो मंदिरांच्या मुख्य उद्देशांसंबंधीचा, ज्या अध्यात्मावर ती उभारली जातात त्याचा विचारही महत्त्वाचा ठरतो. प्रारंभी साध्या घरासारखीच रचना असणाऱ्या मंदिराच्या वास्तूत उत्तरोत्तर बदल होत जाऊन त्याचे स्वतंत्र असे स्थापत्य कसे प्रस्थापित झाले, यासंबंधीचे रहस्यही ध्यानात घ्यायला हवे. अगदी प्रारंभी, देवप्रतिमेसाठी जेव्हा वास्तू उभारली गेली, तेव्हा त्याची रचना घरासारखीच होती. सुमारे पाचव्या शतकातील मंदिरे म्हणजे सपाट छताची एक चौकोनी खोली व तीसमोर एक छोटा अरुंद सोपा, अशा रचनेचे बांधकाम असेच त्याचे स्वरूप होते. हळूहळू आवश्यकतेनुसार या वास्तुरचनेत बदल होत गेले. आता खोलीवजा देवघराचे रूपांतर शिखर, सभामंडप, मुखमंडप ÷इत्यादी घटकांनी युक्त अशा स्थापत्यात झाले. ही वाढ सुमारे सातव्या शतकातील. पुढे नवव्या-दहाव्या शतकात भव्य आकाराची, विविध प्रकारे विनटलेली, बहुमजली शिखरांची, कलाकुसरीनी आणि शिल्पांनी मढवलेली अशी मंदिरे बांधली गेली. मंदिरस्थापत्याने या काळात परमोच्च बिंदू गाठला होता. यात प्रदेशभिन्नतेनुसार वेगळेपणही आले. उत्तरेकडील मंदिरे नागर शैलीची, दक्षिणेकडची द्राविड शैलीची, तर मिश्र प्रकारची वेसर म्हणून ओळखली जाणारी भूमिज मंदिरे मोठ्या प्रमाणात उभारली गेली, तीही याच सुमाराची होत.

मंदिरांच्या वास्तूंची रूपे बदलायला लागली. त्याचे एक कारण म्हणजे त्यांच्यातून प्रतिष्ठापित केल्या जात असलेल्या मूर्तीचे शास्त्रही प्रगत होत गेले, हे असणार. भारतीय तत्त्वज्ञान आणि धर्मशास्त्र यांचे साकार रूप म्हणजे मूर्ती, असे त्यांचे स्वरूप झाले. शिवाय पूजाविधीचे प्रकार वाढले. त्यांच्यात अनेक तपशील भरले गेले/विस्तार झाला. या सर्वांचे प्रत्यंतर मंदिरांच्या वास्तूतून जाणवू लागले. देवघर व्यक्ती व कुटुंबासाठी होते, तर मंदिर समूहासाठी झाले. साहजिकच सभामंडपाचे आकार वाढले. भक्तांची संख्या वाढली, तशी प्रवेशद्वारांची संख्या वाढली. एकाऐवजी मंडपाच्या तीन बाजूला मिळून तीन दरवाजे आले. प्राचीन काळी मंदिरे म्हणजे सामाजिक आणि सांस्कृतिक गोष्टींची केंद्रे होती. तेथे पाठशाळा चालत, त्यांच्या प्रांगणात वा आजूबाजूला बाजार भरे आणि गाभाऱ्यातील देवतेच्या सन्मुख राहून मंडपाच्या मध्यभागी प्रवचन, कीर्तन, भजन, गायन-वादन, नर्तन केले जावे, अशी योजना केली गेली. या प्रकारांच्या सेवेला, परिभाषेत रंगभोग असे म्हणतात. मंडपाच्या मध्यभागातील शिलेला (चौकोनी वा वर्तुळाकार फरशी) रंगशिला त्यामुळेच म्हणतात.

एकीकडे मंदिराची अंतरबाह्य रचना बदलत होती, तर दुसरीकडे मूर्तींच्या संबंधीही अध्यात्माच्या, तत्त्वज्ञानाच्या अंगाने विचार होत होता. मूर्ती घडविण्यासंबंधी निरनिराळे प्रयोग सुरू झाले. ध्यानाचे स्वरूप ठरू लागले. आराखडे बांधले जाऊ लागले व वाङ्मय आणि कला दोन्ही क्षेत्रांत मूर्तिशास्त्र वाढीस लागले.

देव-देवता, मूर्तिपूजा आणि मूर्तिशास्त्र यासंबंधी मध्ययुगात आणि तदनंतर आपल्यामध्ये बरेच अपसमज

निर्माण झाले. त्यापैकी बहुतेक अज्ञानोद्भव असावेत, असे वाटते. मूर्तिपूजा म्हणजे अंधश्रद्धा समजणारी मंडळी, याबद्दल हेतुपुरस्सर गैरसमज पसरविणाऱ्या, दिशाभूल करणाऱ्यांवर मात्र डोळे झाकून विश्वास ठेवू लागली.

वस्तुत: ब्रह्म वा परब्रह्म याची कल्पना उपनिषदात दृढ झाली. बुद्धिवादी मंडळी ईश्वर न मानता साऱ्या विश्वाचे नियंत्रण करणारी एक निसर्गशक्ती असल्याचे मानतात. त्यालाच परब्रह्म म्हणता येईल. कारण त्याचेही विश्व-नियंत्रण हेच कार्य आहे. या दृष्टीने पाहता परमात्मा एकच आहे. हेच सनातन धर्मास अभिप्रेत आहे. मात्र आपले कार्य, इप्सित साध्य व्हावे म्हणून उपासकांनी त्याला विविध रूपांत कल्पिले आहे. राम तापनीय उपनिषदात म्हटले आहे-

चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिण:।
उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना।

(अर्थ : परब्रह्म हे चिन्मय, अद्वितीय, निष्कल व अशरीरी आहे. त्याची रूपकल्पना केली गेली, ती केवळ उपासकांच्या कार्यसिद्धीसाठी होय.)

भगवद्गीतेत देवतांच्या रूपासंबंधीचे असे वर्णन आले आहे-

यो यो यां यां तनुं भक्त: श्रद्धयार्चितुमिच्छति।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्।। (७.२१)

(अर्थ : जो जो सकामी भक्त ज्या ज्या देवतेच्या स्वरूपाला श्रद्धेने पूजायची इच्छा करतो, त्या त्या भक्ताची मी त्याच देवतेच्या ठिकाणी श्रद्धा स्थिर करतो.)

अव्यक्त, अविभाज्य, अकथनीय, अविनाशी असे जे निर्गुण-निराकार ब्रह्म आहे, त्याची उपासना सामान्यजनांच्या आवाक्यापलीकडची असते. तेव्हा सामान्यांसाठी सगुण-साकार देवाची म्हणजेच मूर्तीची उपासना सांगितली गेली. वस्तुत: मूर्तिपूजा हे साध्य नसून साधन आहे. तिला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली ती-

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमा:।। (१२.१)

(अर्थ : जे भक्तगण तुज सगुणरूप परमेश्वराची श्रेष्ठ भावाने उपासना करतात आणि जे अविनाशी निराकाराचीच करतात, त्या भक्तांमध्ये अत्युत्तम योगवेत्ते कोण होत?) या प्रश्नाच्या उत्तरात भगवंतांनी-

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मता:।। (१२.२)

(अर्थ : मला एकाग्र चित्ताने निरंतर जे भजतात, अतिश्रेष्ठ श्रद्धेने मज सगुणरूप परमेश्वराला भजतात, ते मला योग्यांमध्येही अति उत्तम योगी वाटतात.)

असे सांगितल्यामुळे मूर्तिपूजेला बळकटी आली. सगुणोपासना ही चित्त एकाग्र करता यावे म्हणूनच प्रतिपादिली आहे, हे एकदा मानले की, मूर्तिपूजेस विरोध असण्याचे कारण नाही. जोपर्यंत भक्ती व श्रद्धा आहे तोपर्यंत मूर्तिपूजा बंद होणार नाही. तिच्यात काळानुरूप सुधारणा करण्याचे प्रयत्न झाल्यास ते स्वागतार्हच ठरतील.

आता मंदिराच्या विविध अंगांना वेगवेगळ्या संज्ञा दिल्या गेल्या, ते मंदिराचे अवयव झाले. देवघर ही संज्ञा मागे पडून तिची जागा देहरूपी मंदिराने घेतली.

देहो देवालय: प्रोक्त: स जीव: केवल: शिव:।
त्यजेदज्ञानं निर्माल्यं सोऽहं भावेन पूजयेत्।।
(स्कंधोपनिषद 1.10)

'देह देवाचे मंदिर' असे मानले जाऊ लागले. देहामध्ये आत्मा, तसा गाभाऱ्यात देव. मूर्तीला शास्त्रानुसार घडविले जाऊ लागल्यावर देवळाच्या अंगोपांगांना भिन्न संज्ञा प्राप्त झाल्या आणि त्यांना साजेसा आकारही देण्यात आला. या अंगोपांगांना मंदिरवास्तूचा केवळ एक आकार, यापेक्षा वेगळा अर्थ प्राप्त झाला. त्यांना मानवी देहाचा एक अवयव, असे स्वरूप प्राप्त झाले. मंदिर म्हणजे दगड-

विटांतली एक इमारत, असे न राहता, हिंदू तत्त्वज्ञान आकाराला आणणारी एक वास्तू, असे तिचे स्वरूप झाले. अग्निपुराणात, मनुष्यदेह आणि देवळाचे विविध भाग यांच्यात पारस्परिक साम्य दाखविले आहे. केस म्हणजे कळस, आमलक/स्तूपी म्हणजे डोके, मान म्हणजे ग्रीवा, वेथपासून छाती, पोट, कटिभाग, जंघा, गुडघा, पिंढरी आणि पाऊल वेथपर्यंतचे दोन्हीतील साम्य अग्निपुराणात वर्णिले आहे.

पुढे मंदिरांच्या अंगोपांगांवर मूर्तिशिल्पे, मानवी शिल्पे आणि प्राणिशिल्पे यांची रेलचेल होऊ लागली. या सर्वांचे अभ्यासपूर्वक निरीक्षण केले असता, त्यांच्या आयोजनामागील उद्देश लक्षात येतो. ही शिल्पे आणि कलाकुसर यांची योजना फक्त मंदिरांची आकर्षकता वाढविण्यासाठीच केलेली असते, असे मानणे म्हणजे अर्धसत्य ठरते. मंदिराच्या अधिष्ठानावर (ओट्यावर) प्राण्यांची शिल्पे असतात. उदाहरणार्थ : हत्ती, घोडे, हंस इत्यादी. यामुळे मंदिरे देखणी दिसतातच, पण व्यालासारख्या प्राण्यांची जेव्हा (मंदिराच्या दोन भागांची जुळणी असते, अशा सांध्यांवर) योजना केलेली असते, तेव्हा तो प्राणी जसा दोन प्राण्यांच्या अतूट जुळणीतून निर्माण झालेला असतो, तसे मंदिरांचे सांधेही अतूट आहेत/असावेत, असा संकेत त्यातून मिळतो. मंदिरांच्या बाह्यभिंतीवरील तसेच अन्य भागावरील मूर्तिशिल्पे, गाभाऱ्यातील पूजार्ह मूर्तीचीच अन्य रूपे असतात किंवा मंदिर ज्या संप्रदायाचे असेल, त्याकडे ते अंगुलिनिर्देश करीत असतात. मानवी शिल्पांमध्ये प्रामुख्याने स्त्रियांची शिल्पे असतात. खरे तर ती असतात सूरसुंदरींची. म्हणजेच देवांगनांची. मध्य युगातील मोठ्या मंदिरांच्या मंडोवरावर (बाह्य भिंतीवर) अशी शिल्पे मोठ्या प्रमाणात आढळतात. या देखण्या स्त्री-शिल्पांमुळे मंदिर दर्शनीय ठरते हे खरे; परंतु त्यांची योजना असते दर्शनार्थींनी कसे वागावे, त्यांची मनोभूमिका कशी असावी, या विषयीचे दिग्दर्शन करण्यासाठी. मंदिरात दर्शनासाठी जायचे म्हणजेच मोक्षप्राप्तीसाठी जायचे असते हे मानले, तर ते इप्सित साध्य करण्यासाठी, सूरसुंदरींचे प्रयोजन उपयुक्त ठरणारे असायला हवे. त्या हेतूनेच ते योजिलेले असते. थोडक्यात, मंदिराचा मार्ग म्हणजे मोक्षमार्ग ठरावा एवढ्या जय्यत सामग्रीनिशी मंदिरांची निर्मिती झालेली असते.

भारतीयांनी मोठ्या प्रयासाने व श्रद्धेने उभारलेली ही मंदिरे म्हणजे त्यांच्या चिंतनशीलतेची, सामाजिक बांधिलकीची व प्रबोधनकारी शक्तीची बोलकी उदाहरणे होत. शतकानुशतकांची त्यांची तपश्चर्या व अनादी-अनंताकडे झेप घेण्याची त्यांची उर्मी येथे समूर्त झालेली आढळते.

संगीतातील नादब्रह्म, व्याकरणातील अक्षरब्रह्म, तत्त्वज्ञानातील अद्वैतब्रह्म जसे, तसेच मंदिर हे स्थापत्यातील वास्तुब्रह्म आणि मूर्ती म्हणजे शिल्पातील बिंबब्रह्मच! यांना जाणून घ्यायचे, स्थपती व शिल्पींचा आंतरिक हेतू ओळखायचा, त्यांनी निर्माण केलेल्या प्रतिकांचा अर्थ जाणून घ्यायचा, हा मंदिरे आणि मूर्ती पाहण्याचा उद्देश असायला हवा आणि पूर्वसुरींनी सोपविलेला हा अमूल्य ठेवा जतन करण्याचा आपण वसा घ्यायला हवा.

●●●

ज्ञानियांची दिवाळी

डॉ. धनंजय मोडक

संध्याकालीन शांत सुशील वातावरणात कार्तिक शुद्ध पंचमीच्या दिवशी, या वर्षीचा दीपोत्सव साजरा होत असताना, आम्हा उभयतांच्या हृदेशी एका आगळ्यावेगळ्या दीपोत्सवाचा प्रारंभ होत होता. ज्ञानतेजाचे जे प्रतीक, ते ग्रंथरूप वाङ्मय हिंदू धर्म - संस्कृति मंदिर, धंतोली, नागपूर याच्या प्रशस्त ग्रंथालयात पाहून आम्ही थक्क होत होतो. सोबत होते संस्थेचे सहसचिव व माझे मित्र श्री मंगेश श्रीराम जोशी. 'दीपें दीपु लाविला' असा हा अनुभव कथन करण्यामागील हेतूही स्पष्टपणे तोच आहे, की वृत्तपत्रांच्या माध्यमातून नागपुरातील असंख्य ज्ञानजिज्ञासू बंधू-भगिनींना या विशाल ज्ञाननिधानाचा परिचय होवो व त्यातून अधिक हृदयांमधून ही ज्योत तेवल्यास हिंदू धर्म आणि संस्कृतीचे तेज सर्वदूर फाकून या समाजाला एका मंदिराचे स्वरूप येवो.

ग्रंथालयात प्रवेश करताच जाणवले ते दर्शनी भागाचे स्वच्छ नीटनेटकेपण! वर्तमानातील कार्यालयांमध्ये असलेल्या फर्निचरला साजेल असे अद्ययावत सर्व सामान इथेही दिसले, परंतु यथा आणि औचित्यपूर्ण वस्तू जमा केलेल्या असूनही त्यात भपकेबाजपणा अजिबात नव्हता. संगणक योजनेचा फार मोठ्या प्रमाणावर वापर करणे ही काळाची गरज असून, तिच्या उपयुक्ततेचा विचार इथे अधिक दिसला, डिझायनर लेबल्स पाहिले नाही.

उण्यापुऱ्या पंचाहत्तर वर्षांचा कार्यकाळ पूर्ण करणाऱ्या या ग्रंथालयामध्ये त्याच्या प्रेरणास्रोतांचे यथोचित स्मरण होत राहावे यासाठी, लगेच पुढे दिसणाऱ्या मोठ्या रीडिंग रूमच्या प्रवेशद्वारापाशी भिंतीवर परमपूजनीय डॉ. केशव बळिराम हेडगेवार यांची तसबीर लावलेली दिसली. नकळत मन आणि शिर मूक प्रणामासाठी झुकले. हे पाहून पदाधिकारी मंगेश यांनी उपरोक्त महापुरुषांच्या ओळीत लावण्यात येणाऱ्या इतरही तसबिरींबाबत माहिती दिली आणि त्या तसबिरीही दाखवल्या. स्वामी विवेकानंद आम्हाला इथे दिसले तसेच स्वातंत्र्यवीर सावरकर, छत्रपती शिवाजी महाराज हेही आम्हाला क्षणात दर्शन देऊन गेले. मंगेश सांगत होते, "हिंदू धर्माचे स्वकष्टाने मंदिर उभारणाऱ्या थोर विभूतींचीच ही चित्रे आहेत!" आम्ही मनोमन त्यांना शत शत वंदने केली. हिंदुस्थानातच या मंडळींना आता संस्थे-संस्थेमधून स्मरण करावे लागावे, यात काळाचा जितका दोष आहे तितकाच हिंदूंच्या 'ॲक्ट्स ऑफ ओमिशन आणि कमिशन'सुद्धा जबाबदार आहेत, याचीच हे सगळे जाणीव करून देते.

रीडिंग रूमच्या प्रदीर्घ दालनातील सोयी आणि अभ्यासाच्या दृष्टीने यथायोग्य व्यवस्था पाहून समाधान वाटले. प्रत्येक आसनाजवळ हवा आणि प्रकाश व्यवस्थित पोहोचतो. पुस्तकांच्या मोठमोठ्या कपाटांच्या दर्शनी भागातच त्यातील शेल्फमध्ये योजलेल्या ग्रंथ अरेंजमेंटचे तक्ते दिसले. "हे खूप उपयुक्त आहे," असे मत मांडताच, "बहुतेक सर्व संसाधनयुक्त ग्रंथालयात अशी योजना असतेच" असे उत्तर मिळाले. ते खूप काही सांगून गेले- १) हे ग्रंथालय सर्व संसाधनयुक्त आहे व तसे करण्याचा नित्याचा प्रयत्न आहे. २) चांगल्या ग्रंथालयात याची गणना व्हावी, अशी इच्छा आहे आणि आत्मविश्वासही. ३) नोंदणी केल्याबद्दल यथोचित धन्यवादासह, वस्तुनिष्ठ व्यक्तिम विनयशीलता. ४) संपूर्ण प्रकल्पाचा आवाका अजून संपुष्टात आलेला नसल्याची सूचना. ५) समाजातील सर्व स्तरांना अशा प्रकल्पांशी जोडता यावे, असा येणाऱ्यांचाही प्रयत्न असावा.

मी विस्मित झालो आणि कौतुकही वाटले. पुढे श्री. अप्पासाहेब चितळे, ऑल इंडिया रिपोर्टरचे संस्थापक यांनी स्वसंशोधनार्थ सुरू केलेल्या या ग्रंथालयाचे ट्रस्टमध्ये रूपांतर कसे झाले, त्यात आपल्या संग्रहाबरोबर इतरांचे ग्रंथसंग्रह मोकळ्या मनाने लोकहितार्थ कसे समाविष्ट केले, निरपेक्ष भावनेने इतरांवर सोपविताना मनाचा मोठेपणा कसा दाखवला आणि राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या स्वयंसेवकांकडे या वास्तूची आणि संकल्पनेची धुरा आल्यावर त्यास ज्ञान-उन्मुख करताना विविध पैलूंचे भान कसे ठेवले गेले आहे व भविष्यातही हा वारसा योग्य पद्धतीने कसा जतन केला जाईल, याची सविस्तर माहिती अभिनिवेशविरहित पद्धतीने कानावर आली.

प्राचीन ग्रंथांच्या सूची, त्यांचे कॅटॅलॉगिंग, डेटा एण्ट्री, जीर्ण कागदांचे योग्य जतन, स्वच्छता, उधई, ओल व अन्य धोकादायक बाबींपासून योग्य संरक्षण हे पुस्तकांचे बाबतीत कसे नित्य आणि नैमित्तिक पद्धतीने केले जात आहे, हे सांगताना कर्मचाऱ्यांचा वाचकवर्गाशी येणारा संबंध अधिकाधिक जवळिकीचा आणि सौहार्दाचा ठेवण्यासाठी किती प्रयत्न होत आहेत, याबद्दलही कळले पाहिजे, याचे मंगेश भान ठेवीत होते.

बंद असल्यामुळे ग्रंथालय पूर्ण बघायला मिळाले, त्यामुळे चर्चा करण्यासाठी एकत्र येणाऱ्या मंडळींना बसण्यासाठी वेगवेगळ्या आकारांच्या छोट्या मोठ्या खोल्या दिसल्या. स्वच्छ निरोगी टॉयलेट्स दिसले तसे कार्यकर्त्यांच्या एकत्रीकरणासाठी आवश्यक साधनांनी युक्त अशी पॅण्ट्रीपण दिसली. वास्तूच्या आतून बाहेरून कम्युनिकेशनसाठी भरपूर दारे आणि जुन्या-नव्या आवागमन व्यवस्थेची उपयुक्त संरचना बघायला मिळाली. एकाच वेळी बरेच लोक इथे येऊ शकतील याचा प्रबंध केलेला असून, नैसर्गिक आपत्ती वा पाऊस, जाळपोळ-आग याबद्दलही सोयी ठेवण्याबाबत विचार झालेला जाणवला. प्रशस्ततेमुळे शॉर्ट सर्किट वगैरेंचाही प्रश्न उद्भवणार नाही, याची काळजी घेतलेली दिसली.

ग्रंथालय म्हणजे 'ग्रंथांचे आलय!' इथे ग्रंथांचा प्रत्यक्ष सरस्वतीदेवीचे दृश्यरूप असा पूज्यभावाने मान ठेवल्याचे बघून विशेष आनंद झाला. एके ठिकाणी जाता जाता चुकून धक्क्याने मासिक खाली पडले, तर ते उचलताना लागलेली पायाची, नकळत नमस्कार करून मागितलेली क्षमा, खूप भावून गेली. एखाद दुसऱ्या ग्रंथावर धूळ दिसली, तर ती पुसताना जोपासलेला पूज्यभाव आणि ही एक खूप मोठी संपत्ती आहे ही जाणीव, दर्शन देऊन गेली.

असंख्य अत्यंत दुर्मिळ संस्कृत, प्राकृत मराठी व इतर भारतीय भाषांतील ग्रंथ सख्यत्वाच्या भावाने मंगेश यांनी स्वत: दाखविले, आम्हांस बघू दिले. उर्दू, फारसी, रशियन, इंग्रजी आणि असंख्य अन्य भाषांतील ग्रंथही इथे आहेत. नियतकालिके आहेत, शब्दकोश आहेत, आत्मवृत्ते, निसर्गवर्णने - खूप खूप काही काही बघितले आणि तरीसुद्धा खूप कपाटे बघायची राहूनही गेली. योगवासिष्ठ संहिता, वेदांच्या संहिता, उपनिषदे इत्यादी तर इच्छा असूनही चाळायलासुद्धा हातात घेता आले नाही.

'हिंदू', 'धर्म', 'संस्कृती' आणि 'मंदिर' या सनातन संकल्पना आजच्या वर्तमानकालीन 'हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिर' धंतोली, असा मनात अभिप्राय तयार झाला. हेच या ग्रंथालयवारीचे आम्हा उभयतांच्या दृष्टीने त्या संध्याकाळी मिळालेले फलित. या ग्रंथालयात अभ्यासार्थींच्या दृष्टीने अधिक उपयुक्त व्यवस्था व्हावी, याचा अविरत प्रयत्न होत असल्याचे सांगत, मंगेश जोशींनी जेव्हा निरोप घेतला तेव्हा या ग्रंथालयाचा आपण तर अधिकाधिक उपयोग करून घेऊच, पण ज्यांना सांगता येईल, त्या जिज्ञासूंना त्याची माहिती देऊच, एवढे आश्वासन त्यांना देण्यात खूप समाधान पावलो.

•••

चित्ररूप स्मरणयात्रा

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे द्वितीय सरसंघचालक प.पू. माधव सदाशिव गोळवलकर उर्फ गुरूजी यांची संस्थेस भेट.

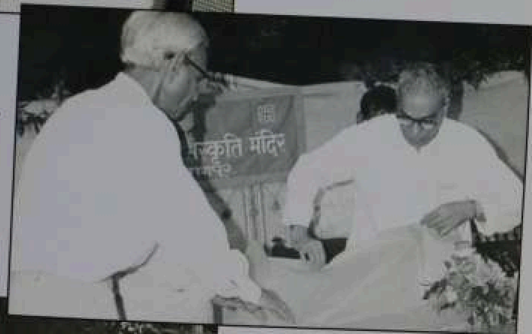

'राष्ट्राय स्वाहा। राष्ट्राय इदं न मम' असे शीर्षक असलेल्या पू. गुरूजींच्या छायाचित्राचे अनावरण करतांना रा.स्व. संघाचे तृतीय सरसंघचालक पू. बाळासाहेब देवरस

हे छायाचित्र म्हणजे हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिराचे पहिले प्रकाशन आहे

मा. श्री. मा.गो. वैद्य
भारतमाता पूजना निमित्त
प्रबोधन करतांना

क्रांतिकारकांचे मुकुटमणी आणि
योद्धा संन्यासी यांची आठवण

ज्येष्ठ पत्रकार लक्ष्मणराव जोशी
भारतमाता पूजना निमित्त
प्रबोधन करतांना

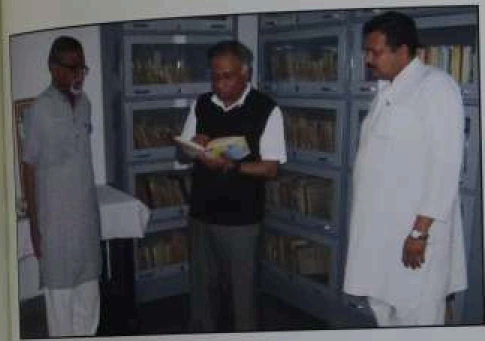

ज्येष्ठ संगणक तज्ज्ञ
डॉ. विजय भटकर
ग्रंथालयाचे निरीक्षण करतांना

हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिरास
ग्रंथभेट देतांना डॉ. नागराजन

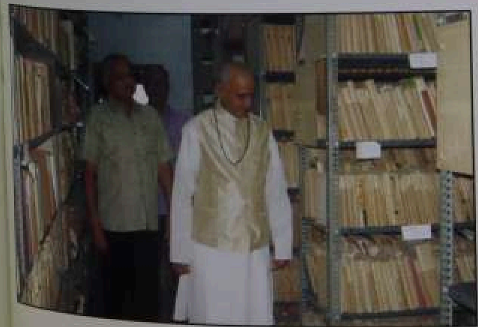

पू. सद्‌गुरूदास महाराज
यांची हिंदु धर्म-संस्कृति
मंदिरास भेट

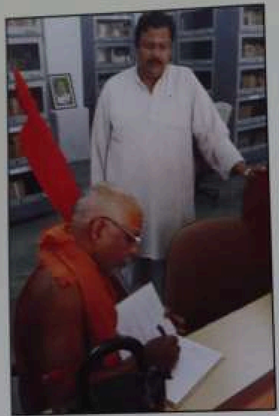

पू. श्रीसरस्वती महाराजांची हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिरास भेट व अभिप्राय लेखन

पू. सदगुरूदास महाराज भारतमाता पूजन करतांना

अमृत महोत्सवी वर्षातील स्मरणखुणा

डॉ. सौ. हंसश्री सतीश मराठे

रंगा हरिजींच्या पुस्तकाच्या इंग्रजी अनुवादाचे प्रकाशन करतांना वं. शान्ताक्का सोबत श्री. निखिल कुसुमगर व श्री. बापू भागवत

सज्जनहो ! ऐका माझी कहाणी. मी वयाची ७५ वर्षे पूर्ण केली आहेत. गतवर्षींचा आढावा घ्यायचा ठरविले तर कदाचित एक पुस्तक तयार होईल. साधारणतः येवढ्या प्रदीर्घ कालावधीत, अंतर्गत किंवा बाह्य अशी अनेक स्थित्यंतरे होतात. मात्र मी कदाचित अपवाद ठरेन. कारण ज्ञानाची परंपरा सांभाळत अभ्यासकांच्या आणि विद्वानांच्या सहवासात रमणाऱ्या मला, गेल्या काही वर्षांपर्यंत आठवणीत राहील अशा स्थित्यंतराला सामोरे जावे लागले नाही. मात्र अलिकडे बाह्य स्थित्यंतरातून मी जणू नवेच रूप धारण केले. अर्थात हा नवा आयाम निश्चितच सुखद आहे. कारण त्यामुळे 'हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिर' एक वैशिष्ट्यपूर्ण संदर्भग्रन्थालय अशी माझी वास्तविक ओळख अधिकाधिक नागरीकांना होऊ लागली. मला भेट देणाऱ्यांचा राबता वाढला. हा जनसंपर्क मला भावला. माझ्या संरक्षणाची, संगोपनाची जबाबदारी स्वीकारण्यासाठी नवी चमू समोर आली. या चमूने बाह्य स्थित्यंतराबरोबरच जनाभिमुखतेचे धोरण स्वीकारले. त्यातून अनेक नवे उपक्रम, नव्या योजना क्रियान्वित झाल्या. त्या सर्व बाबी जुन्या-नव्यांना एकत्र आणणाऱ्या ठरल्या

श्री. रंगा हरिजी यांच्या पुस्तकाच्या मराठी भाषांतराचे व संस्थेच्या संकेत स्थळाचे प्रकाशन करतांना पू. जितेंद्रनाथ महाराज. सोबत डावीकडून - श्री. मंगेश जोशी, श्री. राजेश लोया, श्री. मा.गो. वैद्य, खा. डॉ. विकास महात्मे, श्रीमती वंदना लाखानी व श्री. बापू भागवत

ही माझ्यासाठी निश्चितच आनंदाची बाब आहे.

यंदाचे अमृत महोत्सवी वर्ष माझ्या आयुष्यातील एक आनंददायी वर्ष म्हणावे लागेल. निरनिराळ्या उपक्रमांच्या माध्यमातून मला लाभलेल्या अपूर्व आनंदाची ही कहाणी.

मार्च २०१७ ते मार्च २०१८ हे अमृत महोत्सवी वर्ष विशेष रूपाने साजरे करण्याचा निर्णय झाला आणि चक्रे फिरू लागली. सर्वप्रथम निरनिराळे उपक्रम यशस्वीपणे आयोजित करण्याच्या दृष्टीने एक समिती गठित करण्यात आली. मा. श्री मा.गो. वैद्य यांच्या अध्यक्षतेखाली या समितीने काम करावे असे ठरले. त्याप्रमाणे दि. १९ मार्च २०१७ रोजी या सर्वांनी एकत्रित येऊन वर्षभराच्या उपक्रमांची आखणी केली आणि दि. २६ मार्च २०१७ रोजी या अमृत महोत्सवी वर्षाचा प्रारंभ झाला. २९ मार्च २०१८ ही समापनाची तिथी निश्चित झाली. एकानंतर एक अशा वेगवेगळ्या योजना कार्यान्वित झाल्या.

मा. रंगा हरिजी यांच्या 'धर्म और संस्कृती - एक विवेचना' या मूळ हिंदी पुस्तकाचा मराठी अनुवाद दि. २६ मार्च २०१७ रोजी प.पू. जितेन्द्रनाथ महाराज यांच्या शुभहस्ते प्रकाशित झाला. आणि माहितीच्या महाजालामधील संस्थेच्या नवनिर्मित संकेत स्थळाचे लोकार्पण ही अभिनव आणि

अमृत महोत्सवी व्याख्यानमालेतील सन्माननीय वक्ते.
डावीकडुन - श्री अरूण कुमारजी, डॉ. शरद हेबाळकर, डॉ. अरविंद देशमुख, श्री रवींद्र देशपांडे आणि डॉ. विनायक गोविलकर

विद्वत परिषदेतील चर्चेचे दृश्य. व्यासपीठावर मा. श्री. मुकुल कानिटकर व मा. श्री. बापू भागवत

तंत्रज्ञानाशी जोडणारी योजना कार्यान्वित झाली. इंग्रजी अनुवाद दि. २६ जुलै २०१७ रोजी राष्ट्र सेविका समितीच्या प्रमुख संचालिका वं. शान्ताक्का यांच्या शुभहस्ते प्रकाशित झाला.

जानेवारी महिन्यात दरवर्षी भारतमातापूजनाच्या निमित्ताने एक व्याख्यान आयोजित करण्यात येते. यंदा अमृतमहोत्सवाप्रीत्यर्थ निरनिराळ्या विषयांवर आधारित पाच व्याख्यानांची एक मालिकाच गुंफण्यात आली. दि. २४ जाने. २०१८ ते दि. २८ जाने. २०१८ या कालावधीत स्थानिक सांस्कृतिक सभागृहात ही व्याख्याने झाली. त्यात 'वर्तमान परिप्रेक्ष्य में राष्ट्रीय सुरक्षा और हमारा दायित्व' या विषयावर मा. श्री अरूणकुमारजी (दिल्ली), 'भारताचा पराक्रमाचा इतिहास' या विषयावर डॉ. शरद हेबाळकर, (आंबेजोगाई) 'हिंदुधर्म आणि [illegible]' या विषयावर डॉ. अरविंद देशमुख (अमरावती), 'हिंदुसंस्कृतीची वाटचाल' यावर मा. रवीन्द्र देशपांडे (नागपूर), आणि 'अर्थचिंतन : भारतीय - अभारतीय' या विषयावर डॉ. विनायक गोविलकर (नाशिक) या मान्यवरांनी व्याख्याने दिली. [illegible] आणि विचारप्रवणता या तीनही पातळ्यांवर ही व्याख्यानमाला आनंद आणि समाधान देऊन गेली.

दि. ११ फेब्रुवारी २०१८ रोजी विद्वत् परिषद आयोजित करून त्यासाठी स्थानिक विद्वान आणि विचारवंतांची एक बैठक आयोजित करण्यात आली. श्री. मुकुल कानिटकर यांनी या परिषदेचे अध्यक्षपद भूषविले. पू. सद्गुरूदास महाराज, डॉ. पंकज चांदे, सौ. ललिताशास्त्री आर्वीकर, डॉ. चन्द्रगुप्त वर्णेकर, डॉ. लीना रस्तोगी, व्याकरणाचार्य डॉ. शिवराम भट्ट, डॉ. संध्या गाडगे, डॉ. कुमार शास्त्री, श्री. रवीन्द्र देशपांडे, मा. भन्ते रावजी पिंडक, श्री. सतीश भा. मराठे अशा अनेक विद्वान व विचारवंतांसमोर संस्थेने तयार केलेल्या प्रस्तावाचे संकल्पित स्वरूप ठेवण्यात आले होते. बदलत्या परिस्थितीत राष्ट्रहिताचा विचार करून हा प्रस्ताव सर्वांसमक्ष ठेवण्यात आला. प्रस्तावातील मजकुरावर विचारवंतांनी आपापले चिंतन प्रस्तुत केले. त्यावर झालेल्या विचारांती प्रस्तावाचे अंतिम स्वरूप ठरविण्यात आले. 'हिंदू जीवनशैलीचा अंगिकार करणे राष्ट्रहितासाठी आवश्यक आहे.' हा प्रस्ताव सर्व संमतीने पारीत करण्यात आला. प्रस्ताव पुढीलप्रमाणे आहे -

हिंदूराष्ट्राचे घटक हे 'अमृताचे पुत्र' - अशी ख्याती असणारे, स्वतःच्या यशस्वितेचा मार्ग स्वतःच तयार करण्याची परंपरा आणि क्षमता असणारे आहेत. तेजस्वितेची, संपन्नतेची, सुदृढतेची कास धरून विश्वबंधुत्वाची साद घालण्यासाठी हिंदू समाज आता सिद्ध

मा. रंगा हरिजींच्या मूळ हिंदी ग्रंथाचे इंग्रजीत अनुवाद करणाऱ्या डॉ. मंजुश्री सरदेशपांडे यांचा सत्कार करतांना वं. शान्ताक्का

होत आहे. साहित्यादि कलांच्या परिशीलनाने, उत्सवादींच्या माध्यमातून व संस्कृतीच्या जोपासनेने, कर्तव्यावर आधारित धर्मनिष्ठ आचरण हिंदू समाजाने करावे. पाळणाघरे आणि वृद्धाश्रम यासारख्या अभारतीय संकल्पनांना समर्थ पर्याय देऊन, हिंदू जीवनशैलीच्या स्वीकृतीने वर्तमानासह या हिंदूराष्ट्राचा भविष्यकाळ हिंदू समाजाने उज्ज्वल करावा असे आवाहन ही परिषद समाजाला करते आहे.

हा प्रस्ताव अधिकाधिक देशवासीयांपर्यंत पोहोचावा ही आपली आणि संबंधितांची जबाबदारी आहे. या सर्व उपक्रमांमधील ज्येष्ठ मान्यवरांची उपस्थिती लक्षणीय ठरली. तरुण श्रोत्यांची उपस्थिती आशादायक होती.

नामांकित लेखक, वक्ते, व्यासंगी, अभ्यासक इ. च्या प्रत्यक्ष भेटींमधून आत्मविश्वास आणि नवचैतन्य मिळाले. याखेरीज दोन दिवसांचे अभ्यासवर्ग, 'ओळख ग्रन्थांची' या उपक्रमातून शालेय विद्यार्थ्यांनी दिलेल्या प्रत्यक्ष भेटी, स्पर्धा परीक्षांचे अध्ययन करण्याचे हेतूने इथे उपस्थिती लावणाऱ्या तरुणांच्या दैनंदिन भेटी ही संस्थेची वैशिष्ट्ये आहेत.

संदर्भ-ग्रन्थालय हे नाव सार्थ करणारी दोन पत्रे आम्ही विशेषत्वाने प्रसिद्ध करीत आहोत. ती पत्रे राष्ट्र सेविका समितीच्या पूर्व प्रमुख संचालिका वं. प्रमिलाताई मेढे आणि मा. लोकसभाध्यक्ष मा. खा. सुमित्राताई महाजन आणि यांचे अनुभव दर्शविणारी आहेत. असेच अनुभव अनेक मान्यवरांकडुन लेखी आणि मौखिक स्वरूपात प्राप्त झालेले आहेत. असे अनुभव संस्थेचे बळ वाढवित असतात.

अमृतमहोत्सवी वर्षाच्या अंतिम टप्प्यावर वर्षारंभीच निश्चित झाल्याप्रमाणे प.पू.सरसंघचालक मा. मोहनजी भागवत यांचे प्रत्यक्ष मार्गदर्शन लाभणे हा या सर्व उपक्रमांचा कळसाध्यायच म्हणावा लागेल. समापनाच्या कार्यक्रमात प्रकाशनाचे भाग्य लाभलेली ही स्मरणिका म्हणजे माझ्या पंच्याहत्तर वर्षांच्या आयुष्यातील महत्वाच्या स्मरणखुणा आहेत.

आज मी सर्वार्थाने संपन्न आहे. ही कृतकृत्यता आज परम शांतीचा अनुभव देत आहे. अनेक नव्या भावी योजना खुणावत आहेत, अनेक शुभसंकेत दृष्टिपथात येत आहेत. कविकुलगुरू कालिदासाने म्हटल्याप्रमाणे 'प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि' हेच खरे.

आपले आशीर्वाद व शुभेच्छा सतत माझ्या पाठीशी राहतील. हा विश्वास आहे.

•••

वंदे मातरम्

राष्ट्र सेविका समिति-केंद्र वर्धा

प्रधान कार्यालय · देवी अहल्या मंदिर, धंतोली, नागपूर-१२ दूरभाष : ५२३८५२

जावक क्र. ____

तिथि ____

दिनांक १३-४-२०००

स.न.वि.वि.

सोमनाथबद्दलची तिन्ही पुस्तकं पाठवीत आहे. त्यांचा फार उपयोग झाला. वैशाख शु ५ दि. ८ मे पासून पुन:स्थापनेचं सुवर्णमहोत्सवी वर्ष सुरू होत आहे त्या दिवशी देशभर कार्यक्रम घेऊन शिवपूजा व सोमनाथ मंदिराचा इतिहास सांगावा अशी योजना आहे. त्यासाठी पेपर तयार केला आहे.

आपल्या सहकार्याबद्दल धन्यवाद -

प्रमिला मेढे

अध्यक्ष, लोक सभा
SPEAKER, LOK SABHA

मा. श्री गुरुनाथ भागवत जी
सप्रेम नमस्कार,

माझे वडिल श्री पुरुषोतम निळकंठ साठे यांचा ऑक्टोबर 1947 साली 'पुरुषार्थ' मासिकात लिहिलेला आणि आपल्या संस्थे ने इतके वर्ष जतन करुन ठेवलेला 'खरे राष्ट्रीयत्व' नावाचा लेख प्राप्त झाला. अतिशय समाधान वाटले. माझे वडिल हे त्या काळी चिपळूण ला संघचालक होते. वकिलिचा व्यवसाय करत असताना सुध्दा देश सेवा हे त्यांच्या जीवनाचे ब्रीद होते. आपल्या संस्थे तर्फे केलेले जाणारे कार्य कौतुकास्पद आहे. संस्थेचे कार्य असेच प्रगतीपथावर राहो हीच शुभेच्छा. संस्था करीत असलेल्या कार्याला माझ्याकडून छोटीशी भेट पाठवित आहे त्याचा स्विकार करावा.

धन्यवाद,

सुमित्रा महाजन

मा. श्री गुरुनाथ भागवत जी
अध्यक्ष
हिंदु धर्म संस्कृति मंदिर
98, इंदिरा निवास, रामकृष्ण मठाजवळ

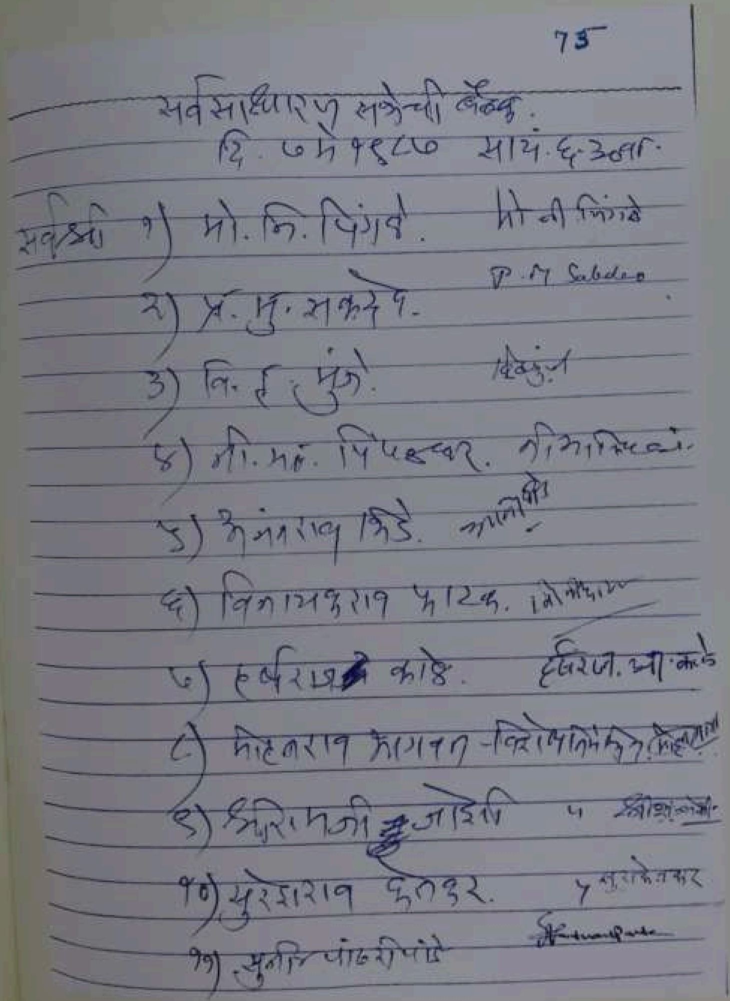
75

सर्वसाधारण सभेची बैठक.
दि. ७ मे १९८० सायं. ६-३० वा.

सर्वश्री १) मो. नि. पिंगळे.
२) प्र. मु. सबदेव. P. M. Sabdeo
३) नि. ई. मुंजे.
४) गो. म. पिंपळकर.
५) अनंतराव शिंदे.
६) विनायकराव फाटक.
७) हरिराज काळे.
८) मोहनराव भागवत
९) श्रीरामजी जोशी
१०) सुरेशराव केळकर.
११) सुनील पांढरीपांडे

हिंदु धर्म–संस्कृति मंदिर

इंदिरा निवास, धंतोली, नागपूर.

शास्त्र व कलेच्या क्षेत्रात संशोधन कार्याला फार महत्वाचे स्थान आहे. तसेच ते इतिहास साहित्य क्षेत्रातहि आहे. या संशोधन कार्याच्या फलितावरून बरेच इतिहासातील अज्ञात दुवे जोडले गेले आहेत व प्राचीन अप्रकाशित वाङ्मय हस्तगत झाले आहे. पण या कार्यात फार मोठी अडचण आहे अज्ञात अप्रकाशित हस्तलिखित साहित्य हस्तगत करण्याची. इतिहास संशोधकांची यासाठी झालेली दुर्दशा, त्यांनी घेतलेले अपार कष्ट याची सुज्ञांस चांगली जाणीव आहे. त्यांनी केलेल्या परिश्रमातूनच बरीच ऐतिहासिक सत्ये ज्ञात झाली आहेत. संशोधकांच्या मार्गातील ही अडचण अल्पांशाने का होईना ती दूर करण्याची योजना हिन्दु धर्म–संस्कृति मंदिराने आखली आहे. तिचे स्वरूप असे :

ज्या व्यक्तींच्या स्वीय संग्रहात दुर्मिळ स्वरूपाची मुद्रित वा हस्तलिखितांची बाडे असतील, त्यांनी त्यासंबंधी माहिती मंदिरास पुरवावी. मंदिराच्या प्रतिनिधीकडून ती बाडे तपासून घेतली जातील व मंदिरात संग्रहार्थ नेण्यात येतील. त्यावरील मालकी हक्क संग्राहक व्यक्तीचाच राहील व त्या व्यक्तीस ती हवी तेव्हां उपलब्ध करून देण्याची व्यवस्था राहील. पण या दरम्यान ती संशोधन कार्यार्थ मंदिरात उपलब्ध राहतील. त्यांची जपणूक करण्याच्या दृष्टीने अत्याधुनिक तंत्रांचा वापर करण्यासाठी मंदिर प्रयत्नशील राहील. आज उपलब्ध असलेल्या ग्रंथसमूहाच्या जंत्रीत या प्रकारे आलेले साहित्य समाविष्ट करून जंत्री अद्यावत् ठेवण्याचा प्रयत्न मंदिर करील. या तंत्रांच्या सहाय्याने संशोधन कार्यास प्रवृत्त होणाऱ्या व्यक्तींना उपलब्ध साहित्याची कल्पना येऊ शकेल.

अशाप्रकारे आपल्या संग्रही जे दुर्मिळ साहित्य आज अनुपयुक्त असे पडले असून विनष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे, त्याचा योग्य प्रकारे संग्रह करण्याची व त्याचा उपयोग दुसऱ्यास करू देण्याची संधी आपणास यातून प्राप्त होत आहे. तसेच आपण आपल्या नावावर हा संग्रह आमचेकडे ठेवणार असल्यामुळे आपला हक्कहि शाबूत राहणार आहे. पण या योजनेतून एखाद्या संशोधकास आपल्या संग्रहातून उपयुक्त माहिती प्राप्त होऊ शकली तर आपला संग्रह सत्कारणी लागणार आहे.

या योजनेची नोंद घेऊन आपणाजवळ असे संग्राह्य साहित्य–दुर्मिळ, मग ते हस्तलिखित अगर प्रकाशित असले तरी चालेल–आपणाजवळ असल्याची सूचना कृपया प्राचार्य, हिन्दु धर्म–संस्कृति मंदिर, इंदिरा निवास, धंतोली, नागपूर या पत्त्यावर द्यावी. आपल्या अमोल सहकार्यानेच मंदिराचा हस्तलिखित व दुर्मिळ ग्रंथांचा साठा वृद्धिंगत होऊन त्यामुळे संशोधन कार्यातील अडचण अल्पप्रमाणात दूर होणार आहे. आपला संग्रह योग्य काळजीचे अभावी विनष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. तो तसा होऊ न देणे हे आपले पवित्र कार्य आहे असे जाणून या योजनेचा लाभ घ्यावा ही आग्रहाची विनंति.

बो. नि. भिगडे
विश्वस्त
हिंदु धर्म–संस्कृति–मंदिर

हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिर

विद्वत् परिषद

फाल्गुन शु. ४

सोमवार दि. १९/०२/२०१८

मा. श्री. मुकुलजी कानिटकर, अ.भा. संघटमंत्री, भारतीय शिक्षण मंडळ यांच्या उपस्थितीत झालेल्या विद्वत् परिषदेत नागपुरातील निवडक विद्वानांची परिषद झाली. या सभेत हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिराच्या अमृत महोत्सवी समितीच्या वतीने सचिव श्री. मंगेश श्रीराम जोशी यांनी परिषदेपुढे ठेवलेल्या प्रस्तावावर चर्चा होऊन काही दुरूस्त्यांसह सर्वानुमते खाली दिलेला प्रस्ताव पारित झाला.

पारित प्रस्ताव

हिंदुराष्ट्राचे घटक हे 'अमृताचे पुत्र'-अशी ख्याती असणारे, स्वतःच्या यशस्वितेचा मार्ग स्वतःच तयार करण्याची परंपरा आणि क्षमता असणारे आहेत. तेजस्वितेची, संपन्नतेची, सुदृढतेची कास धरून विश्वबंधुत्वाची साद घालण्यासाठी हिंदु समाज आता सिद्ध होत आहे. साहित्यादि कलांच्या परिशीलनाने, उत्सवादींच्या माध्यमातून व संस्कृतीच्या जोपासनेने, कर्तव्यावर आधारित धर्मनिष्ठ आचरण हिंदू समाजाने करावे. पाळणाघरे आणि वृद्धाश्रम यासारख्या अभारतीय संकल्पनांना समर्थ पर्याय देऊन, हिंदू जीवनशैलीच्या स्वीकृतीने वर्तमानासह या हिंदूराष्ट्राचा भविष्यकाळ हिंदू समाजाने उज्ज्वल करावा असे आवाहन ही परिषद समाजाला करते आहे.

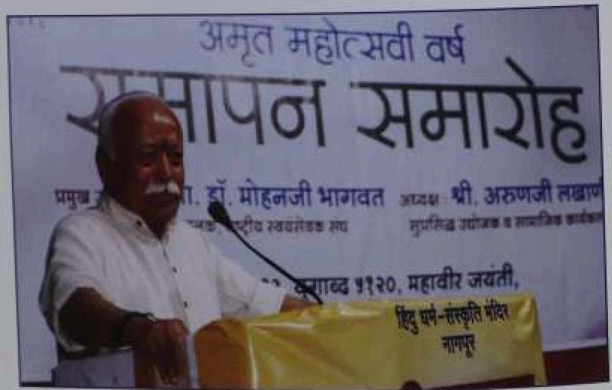

With Best Compliments From

Our pedagogues help you build base with a strong foundation.

SHRI RAMDEOBABA COLLEGE OF ENGINEERING AND MANAGEMENT

Ramdeo Tekdi, Katol Road, Nagpur - 440013.
Ph : +91-712-2580011 | Fax : +91-712-2583236
email : deanadmissions@rknec.edu | website : www.rknec.edu
An Autonomous Institution affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University
NAAC Accredited with 'A' Grade

nirf: 1st among all Private engineering colleges in Maharashtra by NIRF, Govt. of India
64th Amongst all Engineering Colleges in India by NIRF, Govt. of India

Outlook: 49th in Outlook's India's Best Engineering Colleges Survey

100 Faculty Members with Ph.D.

DTE College Code 4115

COURSES OFFERED

UG Courses - B.E.
- Information Technology
- Electrical Engineering
- Electronics Design Technology
- Industrial Engineering
- Mechanical Engineering
- Civil Engineering
- Computer Science and Engineering
- Electronics and Communication Engineering
- Electronics Engineering

PG Courses - M. Tech.
- Heat Power Engineering
- Structural Engineering
- Computer Science and Engineering
- VLSI
- Power Electronics and Power System
- Industrial Engineering
- Geo Technical Engineering (Part Time)

PG Courses - MCA
- Master in Computer Application

Management Courses
- MBA
- MBA-Integrated (5 Years course after XII, formerly known as MAM)

Highest Placement in Central India year after year
Placement in DREAM companies with offers upto 15 L PA
Full time internship for UG and PG students
Companies for campus : 68
Companies for core engineering sector : 29
Companies for IT sector : 39
100% Industry internship for MCA

Placements : 2017 Batch
1000 + Offers for students

niktamedia.in

With Best Compliments From

A. A. Constructions

A Leading Partnership Civil Construction Firm
Having its Office at
A-101, Hariram Residency, Plot No.: 402,
FLT. LT. Khonde Marg, Khare Town,
Dharampeth, Nagpur-440 010.

Partners: Aniruddha S. Deshpande +91-9822572019 | Ajit M. Deshpande +91-9822578128

Our Prestigious Projects

Raviram Residency

Award Winning
Residencial Scheme
at
Chitale Marg,
Dhantoli, Nagpur.

Received
Best Residencial Scheme
Award from
ICI - UltraTech
for the Year
2013-2014

R.S.S. - Lok Kalyan Samiti
North Bazar Road, Shivaji Nagar, Nagpur.
(Completed)

Lakshmi-Vishnu Smruti
A 3-BHK Apartment Scheme in Progress
at Khare Town, Dharampeth, Nagpur.
Flats for Sale

समृध्दी
को-ऑप. बँक लि., नागपूर

हार्दिक शुभेच्छा

नियमित ठेव योजनांवर महिलांकरिता व्याज दर ०.५०% अतिरिक्त
(व्याजावर वरिष्ठ नागरिक प्रभाव नाही)

दि. ५ मार्च ते दि. ३१ मार्च २०१८ पर्यंत

ठेवी वरील आकर्षक व्याजदर

30 दिवस ते 59 दिवस	4.50%
60 दिवस ते 99 दिवस	5.00%
100 दिवस ते 199 दिवस	6.00%
200 दिवस ते 365 दिवस	6.50%
13 महिने ते 36 महिने	7.50%
37 महिने ते 60 महिने	8.00%
60 महिन्यांच्या वर	7.00%

वंजारी नगर शाखा — फोन नं.: ०७१२-२७०२३२४, मो.:७७६७०१५८३७
धरमपेठ शाखा — फोन नं.: ०७१२-२५५५४१२, मो.:९०४९९९४८०१
सोमलवाडा शाखा — फोन नं.: ०७१२-२२१०२६०, मो.:७७६७०१५८५१
मानेवाडा शाखा — फोन नं.: ०७१२-२७५०५२२, मो.:७७६७०१५८४७

Samruddhi
Co-Operative Bank Ltd.

ENJOY THE BANKING WITH APP

Fund Transfer
Pay Bills
Mini Statement
Balance Enquiry
Request for Services
E-commerce

BBPS BHARAT BILL PAYMENT SYSTEM

UTILITY BILLS PAYMENTS
- Electricity bill
- Mobile bill
- Gas
- Water
- DTH

* Internet Banking
- This service is available to you 24 x 7
- You can check your Account Balance
- Download A/c Statement (* View mode Only)

RuPay Debit Card

SHOPPING
ATM
ONLINE SHOPPING
24 X 7 CUSTOMER CARE

धरमपेठ शाखा | सोमलवाडा शाखा | मानेवाडा शाखा | वंजारी नगर शाखा

मुख्य कार्यालय : ए वंजारी नगर, नागपूर.फोन : 0712-2702322

With Best Compliments From

ACTIVE MEMBER CARD-2018

फक्त महिलांकरीता

(वय ३५ ते ५५ वर्ष)

जागतिक महिला दिनानिमित्त

वैशिष्ट्ये (विनामूल्य)

- वर्षातून दोन सांस्कृतिक कार्यक्रम
- वर्षातून एकदा सहल
- महिलांना औद्योगिक व बँकिंग पॉईंट प्रशिक्षण
- सणांमध्ये ठराविक किराणांवर विशेष सुट

योजना सिमित कालावधीसाठी

दि धरमपेठ महिला

मल्टी स्टेट को-ऑप. सोसायटी लि., नागपूर. (महाराष्ट्र, छत्तिसगढ व मध्यप्रदेश)

आपला परिवार, आपली संस्था!

मुख्य कार्यालय : स्वामी आर्केड, वेस्ट हायकोर्ट रोड, धरमपेठ, नागपूर-१०. फोन : ०७१२-२५२४३३७ / २५२४३५४

E: info@dpmahila.com, W: www.dpmahila.com

विनम्र अभिवादन

आदरणीय - म. म. बाळशास्त्री हरदास | श्रीमती वीणाताई हरदास

डॉ. ब.स. येरकुंटवार

गुरूवर्य - अंबादासशास्त्री पाण्डे गुरूजी | मुरलीधरशास्त्री पाठक गुरूजी

डॉ. श्री.भा. वर्णेकर | डॉ. के. रा. जोशी

डॉ. गु. वा. पिंपळापुरे | नारायणराव उपाख्य नाना बैतुले

यांच्या प्रेरणादायी पावन स्मृतीस विनम्र अभिवादन

रा. स्व. संघ. लोककल्याण समितीचा उपक्रम

डॉ. हेडगेवार रक्तपेढी

होल ब्लड, कंपोनंट अँण्ड अफेरेसिस सेंटर

(महाराष्ट्र शासनाचा उत्कृष्ट रक्तपेढी पुरस्कार)

डॉ. हेडगेवार रक्तपेढी रौप्य महोत्सव वर्ष

१८४/२, अनंतराव भिडे परिसर, दुसरा मजला, रामनगर चौकाजवळ, शिवाजीनगर, नागपूर-१० संपर्क: २५२८२९२, २५३८९००, ९९२२४०७७६१, ९८८१०००२०३

आपल्या रुग्णाकरीता फक्त नॅट टेस्टेड रक्ताची मागणी करा

थैलेसिमीया रुग्णांना दत्तक घ्या व स्वेच्छेने नियमित रक्तदान करा

जो जीवन प्रदान करे, वह है विधाता

जीवन की रक्षा करे, वह है रक्तदाता

मध्य भारतातील एकमेव अत्याधुनिक व सुरक्षित रक्तपेढी

आप हमारे इस सामाजिक प्रकल्प को तन-मन-धन से सहाय्यता कीजीये।

आपकी सहायता राशी ८० जी अंतर्गत कर मुक्त रहेगी।

कार्यकारिणी

डॉ. दिलीप गुप्ता, अध्यक्ष | अशोक पत्की, सचिव

आशिष बडने, प्रकाश कुंटे, सुधीर बापट, प्रकाश कुंडले, मोहन गोखले, हरिभाऊ इंगोले, श्रीकांत विंचुर्णे, शंकरराव गद्रे, (सेवाव्रती) किशोर पंडीत, दिपक बडकस, डॉ. विजय कुमार, डॉ. अरूणा क्षीरसागर, डॉ. [illegible] देशमुख, डॉ. [illegible], डॉ. [illegible], डॉ. [illegible]

विशेष संपर्क : अशोक पत्की - ९३७२३००६६८

SSB आकर्षक ठेवी योजना

एस.एस.बी.धनलाभ | एस.एस.बी.धनवर्षा

@ ७.१०%, ७.२५% | @ ७.२५%, ७.४०%

Fully equipped for Cashless India

बँकेच्या आधुनिक सेवा

- रुपे एटीएम कार्ड
- पॉइंट ऑफ सेल (POS) सुविधा
- ई-कॉमर्स
- RTGS/NEFT सुविधा
- इंटरनेट/मोबाईल बँकींग सुविधा (लवकरच सुरु)

शिक्षक सहकारी बँक लि.

SHIKSHAK SAHAKARI BANK LTD.

Maharshri Karve Stree Shikshan Samstha's

Cummins College of Engineering for Women

B. E. COURSES

DTE COLLEGE CODE-4304

Mechanical Engg.

Computer Engg.

Electronics & Telecommunication Engg.

Affiliated to Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University
Approved by AICTE, New Delhi & DTE, Mumbai

College Campus : Mouje Sukli (Gupchup), Hingna, Nagpur - 441110
Tel No. : 07104 - 280054 / Mobile No. : 9657667030
● E-mail : office@ccewngp.org ● Web site : www.cumminscollege.edu.in

Sitabai Nargundkar College of Nursing for Women

Affiliated to Maharashtra University of Health Sciences

Basic B.Sc. Nursing Course — 4 Years Duration

Post Basic B.Sc. Nursing Course — 2 Years Duration

Campus Address : Mouje Sukli (Gupchup) Tal. Hingna, Nagpur.

श्रीराम अर्बन

को-ऑपरेटीव्ह बँक लि. नागपूर

आमच्या ठेवी योजना आणि त्यांचे व्याज दर

[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]

केवळ सीमित अवधीसाठी आमच्या कर्ज योजनांवर व्याज दर

* वरील दर फक्त नवीन कर्ज प्रकरणांना लागू.

वेबसाईट : www.shriramban k.coop

अधिक माहितीसाठी संपर्क करा

	श्रद्धानंदपेठ शाखा 9561087608 / 2231866
गांधीबाग शाखा 9168370804 / 2767726	प्रतापनगर शाखा 9552022432 / 2240223
मानेवाडा शाखा 8793321571 / 2702301	गोधनी शाखा 9665143637 / 2302553

ॐ

देवी अहल्याबाई स्मारक समिति

देवी अहल्या मंदिर, धंतोली, नागपूर-12

स्थापना - कार्तिक शुक्ल प्रतिपदा - बलिप्रतिपदा - २५.१०.१९६५ स्थापिका - वं. मावशी केळकर

मधुर ताक - वर्षप्रतिपदा ते जून पर्यंत १२-१ 'मधुर ताक' वितरण

Twister, Quadnceps, ...

सांस्कृतिक कार्यक्रम : कै. काकू रानडे व्याख्यानमाला

श्रीरामनवरात्र : देवी अहल्याबाई पुण्यतिथी व अनेक कार्यक्रम

पुरस्कार - राणी माँ गाईदिन्ल्यु पुरस्कार - राणी माँ ... - यांच्या पुण्यतिथी दिनी

वर्धा नागरी सहकारी अधिकोष (बँक) मर्यादित, वर्धा

मुख्यालय : "माधव भवन", डॉ. जे.सी. कुमारप्पा मार्ग, धंतोली, देवी अष्टभुजा मंदिर चौक, बँचलर रोड, वर्धा-442 001
Phone No. : 07152-240463, 243466, Fax : 07152-246084 E-mail : wns_bank@rediffmail

वर्धा जिल्ह्यातील सहकारी क्षेत्रातील अग्रणी बँक

दिनांक 31.03.2017 नुसार आर्थिक स्थिती			बँकेच्या सेवा
1.	ठेवी	रू. 514.09 कोटी	• कोअर बँकिंग सेवा उपलब्ध • RTGS/NEFT ची सुविधा उपलब्ध •
2.	कर्ज	रू. 297.43 कोटी	मुदत ठेवीसाठी Auto Renewal ची सोय • SMS द्वारे मोबाईलवर सूचना
3.	गुंतवणूक	रू. 218.85 कोटी	• Locker सुविधा उपलब्ध • जेष्ठ नागरिकांना ठेवींवर आकर्षक व्याजदर
4.	खेळते भांडवल	रू. 578.44 कोटी	ATM Debit Card सेवा उपलब्ध • सर्व प्रकारच्या कर्ज सुविधा उपलब्ध
5.	वसूल भागभांडवल	रू. 16.40 कोटी	• इंटरनेट बँकिंगद्वारे आपल्या सर्व खात्याची घरबसल्या माहिती
6.	राखीव निधी	रू. 41.12 कोटी	

श्री. केशव पु. दांडेकर — अध्यक्ष | प्रा. श्री रजयकुमार ज. ढहाके — उपाध्यक्ष | श्री. रामचंद्र शं. चौधरी — मुख्य कार्यकारी अधिकारी | मान्यवर संचालक वृंद

WITH BEST COMPLIMENT

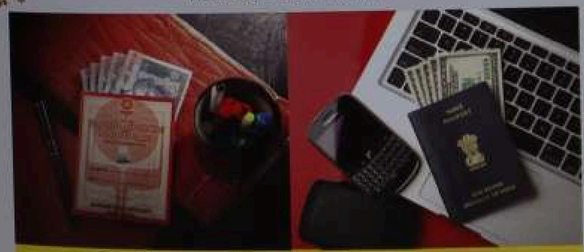

SAVINGS CAN TAKE YOU ANYWHERE

NNSB

नागपूर नागरिक सहकारी बँक लि.

(मल्टीस्टेट शेड्युल्ड बँक)

Estd. 1962

७९, डॉ. आंबेडकर चौक, सेन्ट्रल अॅव्हेन्यू, नागपूर - ८
दुरध्वनी क्रमांकः २७६४३१३, २७६१३८६, २७६३३०१ फॅक्स क्रमांकः ०७१२-२७६०१५६
Email : info@nnsbank.com web : www.nnsbank.co.in

आर.एस.आर./-सी.आर./र.क्र. 340/87

संचिता अर्बन को-ऑप. क्रेडीट सोसायटी लि.

मुख्य शाखा : 21, सहयोग सभागृह, सेंट्रल एक्साईज कॉलनी, नागपूर-15 फोन क्र. - 0712- 2285872

शाखा : हनुमाननगर- गौरी अपार्टमेंट, महाराष्ट्र बँकेजवळ, हनुमाननगर, नागपूर

महाल - गाळा क्र. 3, गौरी अपार्टमेंट, नागपूर

म्हाळगीनगर - गणराज अपार्टमेंट, राजापेठ बस स्टॉप जवळ, हुडकेश्वर रोड, नागपूर

दत्ता टेकाडे — अध्यक्ष

नाना नाईक — उपाध्यक्ष

न्यू इंग्लिश हायस्कूल असोसिएशन

नागपूर फोन नं. 2457636 Email : nehsmahal@gmail.com

डॉ. हेडगेवार आयुर्विज्ञान व अनुसंधान संस्थान

जनकल्याण सेवा संस्था संचालित

वासुदेव-सरस्वती संकुल, मुधोळकर पेठ कॉर्नर, बडनेरा रोड, अमरावती.

फोन : (०७२१) २५६६५८५ मो. : ७७६९०८६३८३

E-mail : dhimsr@gmail.com | Web site : www.hedgewarhospiotal.org

उपलब्ध सुविधा

दि विदर्भ प्रिमियर

को-ऑपरेटिव्ह हाऊसिंग सोसायटी लि., नागपूर.

मुख्य कार्यालय - गांधीसागर, नागपूर - ४४००१८.

दूरध्वनी क्रमांक - 2725425, 2725568, 2727424

फॅक्स - 0712- 27274840 E-mail : vphs_ngp@rediffmail.com

सरव्यवस्थापक (प्रभारी) - श्री प्रकाश रावळे

दत्ता मेघे आयुर्विज्ञान अभिमत विद्यापीठ

★ NAAC Accredited Grade 'A' ★ NABH Entry Level Pre-accredited ★ ISO 9001 : 2008

आचार्य विनोबा भावे ग्रामीण रुग्णालय

सावंगी (मेघे), वर्धा, महाराष्ट्र

सुपर स्पेशालिटी हॉस्पिटल

नववर्षात आपल्या सेवेत

विशेष उपचार व शस्त्रक्रिया

- हृदयरोग उपचार
- मेंदूची शस्त्रक्रिया
- कॅन्सरच्या शस्त्रक्रिया
- सांधे बदलविण्याच्या शस्त्रक्रिया
- मूत्रविकार उपचार व किडनी प्रत्यारोपण
- दुर्बिणीद्वारे शस्त्रक्रिया
- इंटरव्हेंशनल रेडिओलॉजी
- बालरोग शस्त्रक्रिया

विशेष सुविधा

- ३० रुग्ण खाटांचा आकस्मिक उपचार विभाग व सात अत्याधुनिक शस्त्रक्रिया गृहे
- एकूण ८० रुग्ण खाटांचे पाच आयसीयु
- ४८ सुसज्ज व आरामदायी खाजगी रुग्णकक्ष
- १२० रुग्ण खाटांचे जनरल सर्जरी वार्ड

मा. दत्ताजी मेघे

संस्थापक

आ. समीर मेघे

महात्मा फुले जन आरोग्य योजना

सर्व प्रकारच्या आजारांवर शस्त्रक्रिया व उपचारांसाठी शासनाद्वारे आर्थिक मदत.

Please Contact : 9225923456

www.dmimsu.edu.in

हिंदु धर्म-संस्कृति मंदिर

इंदिरा निवास, धंतोली, नागपूर - १२.
फोन नं. : ०७१२-२४२०१३८
ई-मेल : hdsmngp@gmail.com
Website : www.hindudharmasanskriti.org